

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
УКРАЇНСЬКА ДЕРЖАВНА АКАДЕМІЯ
ЗАЛІЗНИЧНОГО ТРАНСПОРТУ

О. В. Колесников, Д. І. Бойко, О. О. Коковіхіна

ІСТОРІЯ ГРОШЕЙ ТА ФІНАНСІВ

2-е видання виправлене та доповнене

Навчальний посібник

*Рекомендовано
Міністерством освіти і науки України
як навчальний посібник для студентів
вищих навчальних закладів*

Київ
«Центр учбової літератури»
2008

ББК 65.262.6я73
К 60
УДК 336.7(075.8)

*Гриф надано
Міністерством освіти і науки України
(Лист № 1.4/18–Г–1795 від 24.10.2007)*

Рецензенти:

Золотарьов А. М. – професор, (Науково-Дослідний центр Індустріальних проблем розвитку Національної Академії наук України.)

Грицьова В. М. – професор, (Харківський Національний Економічний Університет)

Галуза С. Г. – професор, (Харківський Інститут Бізнесу і Менеджменту)

Колесников О. В., Бойко Д. І., Коковіхіна О. О.

К 60 Історія грошей та фінансів. 2-ге видання виправлене та доповнене: Навч. пос. – К.: Центр учбової літератури, 2008. – 140 с.

ISBN 978-966-364-747-0

У навчальному посібнику розглядаються особливості розвитку грошей та фінансів починаючи з часів античності і до сьогодення. Особлива увага приділена грошам і фінансам існуючим у різні часи на землях сучасної України.

Для студентів викладачів, фінансистів та всіх хто цікавиться данною теорією.

Лл. 38, бібліогр.: 70 назв.

ISBN 978-966-364-747-0

© О. В. Колесников, Д. І. Бойко, О. О. Коковіхіна, 2008
© Центр учбової літератури, 2008

ЗМІСТ

Вступ	5
-------------	---

МОДУЛЬ 1. СУТЬ ГРОШЕЙ І ФІНАНСІВ ТА ЇХ ЕВОЛЮЦІЙНИЙ РОВИТОК У СТАРОДАВНЬОМУ СВІТІ І СЕРЕДНЬОВІЧЧІ

Тема 1. Сутність грошей та фінансів	6
1.1. Походження та суть грошей	6
1.2. Сутність фінансів як економічної категорії	8
Тема 2. Виникнення і розвиток грошей та фінансів у Стародавній Греції	11
2.1. Монетні системи Стародавньої Греції	12
2.2. Гроші Стародавньої Греції на території сучасної України в VII ст. до н. е. – I ст. н. е.	13
2.3. Виникнення банків у Стародавній Греції	16
2.4. Банківські операції в Стародавній Греції	17
2.5. Податки в Стародавній Греції	18
2.6. Зародження страхування в стародавньому світі	18
Тема 3. Основні етапи розвитку грошової та фінансової системи у Стародавньому Римі та їхня характеристика	19
3.1. Основні монетні номінали Стародавнього Риму	20
3.2. Монети римсько-сарматського періоду на території сучасної України	22
3.3. Особливості банківництва в Римській імперії	24
3.4. Податкова система Стародавнього Риму	25
Тема 4. Грошово-банківське господарство та податки в середньовічній Європі	29
4.1. Грошове господарство в середньовічній Європі	29
4.2. Розвиток банківництва в середньовічній Європі	33
4.3. Податки в середньовічній Європі	37
Тема 5. Формування грошово-фінансової системи Київської Русі	44
5.1. Вплив іноземних грошових систем на формування грошового обігу в Давньоруській державі	44
5.2. Виникнення та еволюція гривні	46
5.3. Зародження кредитно-банківських відносин у Київській Русі	50
5.4. Податкова система Київської Русі	52
Тести для перевірки знань студентів	54

МОДУЛЬ 2. СТАНОВЛЕННЯ ГРОШОВОГО ОБІГУ І ФІНАНСІВ УКРАЇНИ ПІД ВПЛИВОМ КРАЇН-ЗАГАРБНИКІВ ТА ПІСЛЯ ОДЕРЖАННЯ НЕЗАЛЕЖНОСТІ

Тема 6. Особливості грошей та фінансів у період існування Польсько-Литовської держави	64
6.1. Основні риси грошового обігу в Україні в XIV – першій половині XVII ст.	64

6.2. Розвиток кредитних операцій на території Речі Посполитої	69
6.3. Податки Польсько-Литовської держави	70
Тема 7. Грошове господарство та фінанси козацько-гетьманської доби	71
7.1. Грошовий обіг в українському козацтві	71
7.2. Банківські інституції в Західній Україні	77
7.3. Формування української фіскальної системи в добу Гетьманщини (друга половина XVII – початок XVIII ст.)	79
Тема 8. Грошова та фінансова системи України у складі Російської імперії	81
8.1. Елементи грошового господарства на території українських земель у складі Російської імперії	82
8.2. Становлення банківської системи Російської імперії	88
8.3. Податкова система на українських землях у складі Російської імперії	91
8.4. Зародження страхування в Російській імперії	93
Тема 9. Гроші та фінанси України у складі СРСР	93
9.1. Грошовий обіг на розділених українських землях	94
9.2. Грошовий обіг на українських теренах під час Другої світової війни	99
9.3. Грошовий обіг в СРСР після Другої світової війни	101
9.4. Банківська система України в складі СРСР	104
9.5. Податкова система СРСР	105
9.6. Страхування в СРСР	106
Тема 10. Формування грошової та фінансової систем незалежної України	107
10.1. Становлення грошової системи в Україні після 1991 р.	108
10.2. Формування основних елементів фінансової системи незалежної України	115
10.2.1. Особливості побудови банківської системи в Україні	115
10.2.2. Формування податкової системи нової держави	118
10.2.3. Становлення страхової справи в Україні	119
Тести для перевірки знань студентів	122
Використана та рекомендована література	133
Додатки	137

Вступ

Гроші — один із найвагоміших здобутків людського суспільства. За період свого існування їх розвиток відбувався із чередуванням періодів піднесення і спадів. Від них відмовлялися і знову до них повертались, їхня вартість зростала і знижувалася, вони разом з економікою переживали інфляцію і депресії.

Деякі економісти порівнюють гроші з колесом економічної науки, побудову якого ще нікому не вдалося пояснити. Оцінку грошам надано з абсолютно протилежних підходів. Одні розглядають їх як феномен економічної загадки, інші — як найбільше економічне зло. Ніхто не заперечує, що гроші панують скрізь і впливають не тільки на приватне життя, а й на економічні системи. Вони є єдиним товаром, який можна використати лише тоді, коли його витрачаємо. Вони не годують людей, не одягають, не дають притулку, не розважають, аж поки їх не витратять або не інвестують. Варто зазначити, що добробут нації починається зі стабільності вітчизняних грошей, оскільки гроші — це мірило ділового успіху і честі. Це можливість жити гідно.

Грошіма є все те, що виконує функції грошей. Багатомірові дослідження і велика кількість теоретичних концепцій грошей не дає людству однозначної й остаточної відповіді на питання, що таке гроші. Уявлення, які не викликали сумнівів в одних суспільних умовах, зі зміною останніх вступали в суперечність з реальною дійсністю і відкидалися. Все це можна пояснити тим, що суть грошей змінюється адекватно змінам характеру суспільних відносин, у яких вони функціонують. Тому для визначення їх суті необхідно знайти відповідь на питання про їх походження, про причини, що зумовлюють існування та розвиток грошей в економічному житті суспільства.

В історії людської цивілізації будь-яке суспільство приходило до необхідності появи грошей. Не стала в цьому відношенні винятком і Україна, але історія грошей в Україні, так само як і розвиток економічної системи України, загалом має свої специфічні особливості, пов'язані насамперед з тривалим періодом відсутності власної держави України, пануванням інших держав (а відповідно й обігу інших грошей) на території нашої країни.

Цій посібник присвячений виникненню та розвитку грошей і як наслідок — фінансів, з давніх і до теперішніх часів, і являє собою ілюстрацію підґрунтя роботи грошових законів, таких як закон грошового обороту, закон Грешама та закон вартості.

Знаючи історію грошей та фінансів, можна глибше зрозуміти ті політичні та економічні процеси, у вирі яких перебувала Україна протягом свого нелегкого історичного шляху.

МОДУЛЬ 1. СУТЬ ГРОШЕЙ І ФІНАНСІВ ТА ЇХ ЕВОЛЮЦІЙНИЙ РОВИТОК У СТАРОДАВНЬОМУ СВІТІ І СЕРЕДНЬОВІЧЧІ

ТЕМА 1. СУТНІСТЬ ГРОШЕЙ ТА ФІНАНСІВ

- 1.1 Походження та суть грошей.
- 1.2 Сутність фінансів як економічної категорії.

1.1 Походження та суть грошей

На сьогоднішній день гроші є не лише загальним еквівалентом вартості товарів та послуг, а й для багатьох основною метою існування. Саме існування як гонка за грошима перетворює живу істоту на гвинтик у загальній грошовій системі.

Гроші настільки міцно увійшли в наше життя, що ми не бачимо в них нічого незвичайного, хоча це один з найчудовіших винаходів людства: не являючи собою якої-небудь значимої цінності, вони є виміром вартості усіх речей, які нас оточують.

У теорії грошей існує багато розбіжностей та невизначеностей з приводу суті грошей. Американські економісти К.Р. Макконелл і С.Л. Брю вважають, що “гроші є тим, що вони роблять. Усе те, що виконує функції грошей, є грішми”. І. Фішер говорив, що “гроші – це загально визнаний засіб платежу, який приймається в обмін на товари та послуги, а також при сплаті боргів”. Можна також навести таке визначення: “Гроші – це особливий товар, що стихійно виділився з товарного світу і виконує роль загального еквівалента” або “гроші – це товар особливого роду, якій завдяки власним специфічним властивостям має здатність обмінюватися на будь-який інший товар і в цій якості виступає загальним еквівалентом”.

П. Декурсель вважав: “Гроші для людей розумних є засобом, для дурнів – ціллю.”

Фр. Бекон наполягав, що “якщо гроші служать не тобі, то вони почнуть панувати над тобою”.

“Немає нічого святого, щоб гроші не змогли зіпсувати, нічого настільки сильного, чого не можна було б осилити грошима” (Цицерон).

За Марксом, гроші – це також товар, який виступає в специфічній формі, але завдяки їх участі в процесі обміну вартість набирає форму ціни, яка може дорівнювати вартості, а може від неї відрізнятись.

Щоб довести природний зв'язок товарів та грошей, Маркс аналізує функції грошей у процесі обміну. У вирішенні цієї проблеми він іде далі класичної школи, визначаючи п'ять функцій грошей: як міри вартості, засобу обігу, засобу створення скарбів (золото та срібло) та засобу на-

громадження, засобу платежу та світових грошей. Різні етапи розвитку суспільства зумовлюють різний рівень реалізації цих функцій.

Появі грошей передувала епоха товарного, або бартерного, обміну. Визначальною передумовою становлення грошових відносин були поглиблення суспільного розподілу праці, багаторівнева спеціалізація виробництва та суспільної діяльності людини. Водночас, грошовий обмін не є лише результатом, а й важливим чинником всебічного розвитку і поглиблення суспільного розподілу праці та її спеціалізації.

На перших етапах розвитку грошима слугували різні товари. Як правило, це був товар найбільшого попиту і водночас найцінніший для певного ринку. Його будь-коли можна було обміняти на іншу споживчу вартість: худобу, хутро, тютюн, рибу, оливкову олію, сіль, перець, мушлі, різні метали.

Вдосконалення та розширення економічних зв'язків привело до необхідності використовувати нові гроші, які мали б високу та незмінну вартість, обмежену порівняно з іншими товарами споживчу вартість та такі властивості: довговічність, портативність, легку подільність, однорідність, швидкість ідентифікування та загальне визнання. Усім цим вимогам відповідали лише метали. Спочатку металеві гроші виглядали як безформні злитки, потім – як різні фігурки: мініатюрні ножі, дзвіночки, прутки, рибки, стріли тощо.

Вважається, що перші круглі монети з'явилися в країнах Близького Сходу у VIII – VII ст. до н. е. Металеві гроші були в обігу і на території Київської Русі приблизно з IX ст. Багато які країни користувалися системою біметалевого обігу, тобто паралельною емісією золотих і срібних монет.

Епоху металевих грошей змінила епоха паперових. Їхня емісія розпочалася в XVII – XVIII ст. У Росії паперові асигнації з'явилися у 1769 р. Спочатку паперові гроші вільно розмінювалися на срібні гроші або золото. Більшість країн Заходу припинила такий обмін під час великої депресії 1929 – 1933 рр. Проте такий обмін залишався до середини 1970-х років у сфері міжнародних валютних відносин. З цього часу золото втратило грошові функції і перетворилось на звичайний товар.

Крім паперових грошей, на сьогоднішній день існують електронні гроші як різновид депозитних грошей, коли переказування грошових сум на рахунках у банках здійснюється автоматично за допомогою комп'ютерних систем та безпосередніми розпорядженнями власників поточних рахунків.

В епоху товарних та повноцінних паперових грошей використовувалося поняття “масштаб цін”.

Масштаб цін – суто технічна функція грошей. Вона являла собою законодавчу фіксацію певної кількості (за масою) монетарного металу

(золота чи срібла), що закріплювалося державою за грошовою одиницею. Коли карбування монет лише розпочиналося, масштаб цін збігався з їхнім ваговим вмістом. Проте з часом у процесі еволюційного розвитку грошових відносин масштаб цін почав відокремлюватися від безпосередньо вагового змісту. Це зумовлювалося, зношуванням і псуванням монет, зменшенням їхнього вагового вмісту державною владою, застосуванням цінніших металів для карбування монет – міді, срібла, а згодом – золота. З появою розмінних на золото паперових грошей масштаб цін зберігав своє функціональне призначення. Власники паперової купюри мали офіційне право і можливість обміняти її в банку на відповідну, визначену офіційним масштабом кількість золота.

За масштабом цін здійснювалося зіставлення національних грошових одиниць – долара, фунта стерлінгів, німецької марки, французького франка та інших паперових знаків вартості.

Відповідно до цього визначався і валютний курс окремих грошових одиниць. Якщо в 1913 р. 1 долар США представляв у обігу 1,5, а англійський фунт стерлінгів – 7,3 г золота, то легко підрахувати, що валютний курс, який визначає співвідношення їх, становив 1 : 4,87. З масштабом цін пов'язані поняття «девальвація» і «ревальвація» грошових одиниць. Девальвація – це офіційне зменшення, а ревальвація – збільшення золотого вмісту певної грошової одиниці. Наприклад, у США в 1934 р. металевий вміст долара було законодавчо знижено з 1,50463 до 0,888671 г чистого золота. Девальвації, причинами яких є інфляційне знецінення грошової одиниці та інші економічні ускладнення, досить широко застосовуються у практиці грошових відносин.

1.2. Сутність фінансів як економічної категорії

На сьогоднішній день існує безліч визначень поняття “фінанси”, але, на наш погляд, слід зупинитися і осмислити визначення, запропоноване Валентином Павловим: “Фінанси – це та надстрочечна над грошима категорія, яка відображає процеси розподілу та перерозподілу виробленого в країні національного доходу”.

Основними елементами цієї категорії, як вважаємо, є банки, податки та система страхування.

Спробуємо дати визначення кожному з наведених понять. Так, слово “банк” походить від італійського “banco” – лавка, де відбувалися перші банківські операції.

У пояснювальному словнику іноземних слів, які використовуються в російській мові (1859 р.) банк визначається як “державна, суспільна або приватна установа, яка приймає у зростання капітали та видає позичку”.

Сучасні економісти дійшли загального визначення поняття «банк» – це фінансовий посередник, що виконує одну чи кілька операцій, віднесених законом до банківської діяльності.

Провідна роль у забезпеченні виконання державою функцій щодо регулювання економічних процесів належить податкам. Саме податково-бюджетна і кредитно-грошова політика є ефективними методами державного регулювання ринкової економіки, що застосовуються в більшості західних країн протягом багатьох десятиріч.

Податки – це обов'язкові платежі фізичних та юридичних осіб до центрального і місцевого бюджетів, які здійснюються в порядку і на умовах, що визначаються законодавчими актами тієї чи іншої країни.

Найповніше сутність податків характеризують виконувані ними функції – фискальна і регулювальна.

В усіх державах на різних етапах їхнього історичного розвитку податки виконували передусім фискальну функцію, тобто забезпечували централізацію певної частини ВВП в державному бюджеті з метою фінансування державних витрат.

Протягом останніх двох десятиліть значного розвитку набула регулювальна функція податків. Сутність її полягає у впливі податків на різні аспекти діяльності їх платників. Ця функція ґрунтується на тому, що, вилучаючи за допомогою податків певну частку доходів економічних суб'єктів, можна стимулювати або стримувати їхню діяльність у відповідних напрямках, а отже, регулювати соціально-економічні процеси в країні. Використання регулювальної функції податків здійснюється через податкову політику.

Податки з'явилися в глибокій давнині разом з появою владних структур. У східних слов'ян першою формою податків були добровільні підношення своїх племен і данина з чужих.

З розвитком держави розвивалися і податки, адже вони є платою суспільства за виконання державою її функцій. Вже Монтеск'є, А. Сміт, Д. Рікардо розглядали податки як плату за ті вигоди, які платник податків отримує від держави, наприклад за охорону особи та майна.

У стародавніх суспільствах існували такі види податків: майновий, податок на іноземців, податок з рабів, експортні та імпорتنі мита, ринкові збори (Стародавня Греція); податки на продаж, купівлю, договори та комерційні угоди, на худобу, будівлі, греблі, мости, подушний податок на чоловіків, натуральний податок на землю, що належала державі (Стародавній Єгипет), тощо. В епоху меркантилізму податки починають використовуватись як засіб регулювання певних соціально-економічних процесів. Так, уряд Кольбера у Франції (XVII ст.) застосовував посилене оподаткування споживачів предметів розкоші і водночас податкові привілеї для деяких галузей промисловості. Податки використовувались і в

політиці заохочення народжуваності. Так, від сплати їх звільнялися багатодітні сім'ї та особи, що брали шлюб у молодому віці.

У завершеному вигляді податки існують на досить високому рівні розвитку суспільства під впливом розвитку правових, демократичних засад державного устрою, становлення цивілізованих відносин між державою та економічними суб'єктами, що передбачають підпорядкування останніх установленим законам та нормам громадянської поведінки, з одного боку, та відповідальність держави перед економічними суб'єктами – з іншого.

Становлення системи оподаткування неминуче пов'язане з питанням про її вдосконалення, оптимізацію. Основні принципи оптимального оподаткування розроблені ще А. Смітом у його праці «Дослідження про природу та причини багатства народів». Це питання в умовах розвинутої ринкової економіки вивчали такі відомі сучасні економісти, як Р. Мардсен, Р. Стічліц, А. Лаффер та ін.

Слово «страхування» увійшло в українську мову давно. Воно має відповідники в інших мовах: *insuranse* – в англійській, *versicherung* – у німецькій. Західні філологи вважають, що термін має латинське походження. В основі його слова «*securus*» і «*sine cura*», які означають «безтурботний».

Отже, страхування відбиває ідею застереження, захисту та безпеки.

Питанням з'ясування поняття страхування також приділено значну увагу. Проте до єдиного розуміння змісту категорії «страхування» дійти не вдалося, оскільки ігнорувати відоме положення про необхідність відрізнити економічну сутність категорії від її змісту в жодному разі не можна. Адже сутність постійна, а зміст може змінюватися відповідно до конкретних умов розвитку суспільства. Важливість цього висновку полягає в тому, що він вказує на об'єктивну стабільність сутності страхування. Така позиція дає змогу сформулювати поняття про страхування зусиллями багатьох поколінь.

Аналіз опублікованих визначень страхування показує, що кожне з них уточнює або доповнює попередні, залишаючи без змін їхню основу.

Офіційне тлумачення цього терміна в Україні наведено в Законі «Про страхування»: «Страхування – це вид цивільно-правових відносин щодо захисту майнових інтересів громадян та юридичних осіб у разі настання певних подій (страхових випадків), визначених договором страхування або чинним законодавством за рахунок грошових фондів, що формуються шляхом сплати громадянами та юридичними особами страхових платежів (страхових внесків, страхових премій)».

ТЕМА 2. ВИНИКНЕННЯ І РОЗВИТОК ГРОШЕЙ ТА ФІНАНСІВ У СТАРОДАВНІЙ ГРЕЦІЇ

- 2.1. Монетні системи Стародавньої Греції.
- 2.2. Гроші Стародавньої Греції на території сучасної України в VII ст. до н. е. – I ст. н. е.
- 2.3. Виникнення банків у Стародавній Греції.
- 2.4. Банківські операції в Стародавній Греції.
- 2.5. Податки в Стародавній Греції.
- 2.6. Зародження страхування у стародавньому світі.

Криза рабовласництва на Близькому Сході призвела до занепаду Вавилонського царства і Єгипту, які стали жертвою персидських завоювань. Однак цей режим відроджується в нових країнах Середземномор'я, куди поступово перемістилися центри стародавнього світу. Це виявилось в економічному піднесенні Греції та Риму.

У світовій історії розпочався новий період, відомий під умовною назвою «античний» (лат. *antiquus* — давній). Хронологічно він охоплював першу половину I тис. до н. е. — першу половину I тис. н. е.

У I тис. до н. е. біля Греції життя звело народи трьох континентів — Європи, Азії та Африки, і це сприяло взаємодії різних культур. У тих умовах важливе значення мали фактори географічного характеру.

Греки виплавляли залізо та інші метали. Розвивалося будівництво житла, ткацтво, кораблебудування. У спеціальних майстернях по всій країні виготовляли кераміку. Продуктивність виробництва досягла значних успіхів. Зростали міста. У VII — VI ст. до н. е. нові споруди будували з каменю, а не з дерева як раніше.

Повільніше розвивалося сільське господарство, в якому панувало двопілля. Розвиток ремесла зумовив спеціалізацію виробників. З'явилися художники, різьбярі, малярі, ливарники. Окремі міста-держави стали спеціалізованими.

Військова могутність Афін привела до розвитку кораблебудування, яким керувала держава.

Нескінченні війни між грецькими містами, боротьба між демосом і аристократією, рабами і рабовласниками паралізували економічне життя країни — сільське господарство, ремесла, торгівлю.

У 338 р. до н. е. Грецію завоювала Македонія, а в II ст. до н. е. Балканський півострів став легкою здобиччю Римської рабовласницької держави.

2.1. Монетні системи Стародавньої Греції

Передумовою для появи монет у Стародавній Греції стало застосування металевих жетонів для обчислень на лічильній дошці. Так, перші монети з'явилися у Лідії в VII ст. до н. е. і являли собою шматочок металу з клеймом, яке засвідчувало масу та чистоту металу. Вже через 200 років кожне грецьке місто карбувало власну монету.

В основу грошово-монетних одиниць було покладено спільні майже для всіх грецьких міст вагові одиниці та їх назви : талант, міна, статер (мал. 2.1), драхма, обол. Талант і міна являли собою вагові одиниці, а монетами стали статер, драхма, обол.

Слід розрізняти два типи монетних систем Греції того часу. Це, поперше, монетні системи, які ґрунтувалися на статері і для яких основним металом було золото або електр, та системи, для яких основним металом було срібло і які ґрунтувалися на драхмі.

На золоті або електрі були побудовані мілетська, фокейська та перська монетні системи. Найбільш відомими монетами цих систем були електрові кізикіні, золоті дарики і срібні сикли. Срібло лежало в основі егінської, евбейської, аттичної та коринської монетних систем.

Мал. 2.1. Статер Пилипа Македонського

Найбільш поширеною монетною системою Стародавньої Греції була аттична. Завдяки високому вмісту срібла її монети цінувалися серед населення. Золотий аттичний статер дорівнював 20 срібним драхмам, що відповідало тодішньому відношенню золота і срібла [51].

Мал. 2.2. Монети Стародавньої Греції

На монетах практично всіх систем виکارбовувалися емблеми відповідних полісів, їхні боги – покровителі, герої античних міфів (мал. 2.2). Грецькі монети були дуже гарними за оформленням, тому вони стали не лише видатним винаходом Стародавньої Греції, а й шедеврами античного мистецтва.

2.2. Гроші Стародавньої Греції на території сучасної України в VII ст. до н. е. – I ст. н. е.

В епоху переселення греків на південну територію сучасної України з Малої Азії та розвитку торгових відносин між ними й іншим грецьким світом виникає й формується грошовий обіг в Українському Причорномор'ї.

З кінця VII – VI ст. до н. е. першим еквівалентом грошей у Північному Причорномор'ї були наконечники стріл із тупими та закругленими кінцями. Їх випускали в Скіфській державі, а також у грецьких поселен-

нях на острові Березань і в Ольвії. У VI ст. до н.е. в Ольвії з'являються литі монети у вигляді дельфінів та риб (мал. 2.3). Наприкінці цього століття починає випуск срібних монет Пантікапей.

У V ст. до н. е. Ольвія випускає бронзові литі монети – аси круглої форми із зображеннями Афіни, Горгони, а пізніше – і Деметри, а також їхніх фракцій (рис. 2.4). У Керкінітиді першими монетами також стають литі монети стрільці та риби. Никоній випускає серію литих монет з ім'ям заступника міста – скіфського царя Скіла. Він випускає також литі імітації монет міста Істрія. Продовжує чеканити монету Пантікапей, починає карбування храм Аполлона.

Мал. 2.3. Литі монети Ольвії у вигляді риб

Майже всі основні грецькі міста Північного Причорномор'я з кінця V–IV ст. до н. е. переходять до карбування власних монет із срібла та міді: Синдська гавань, Німфей, Феодосія, Херсонес, Тіра. Ольвія і Пантікапей чеканять також і золоті монети. Випускаються скіфські імітації срібних драхм македонського царя Пилипа II. У грошовий обіг Північного Причорномор'я починають входити монети Західного і Південного Понта, інших грецьких міст-держав.

У III ст. до н. е. продовжують випускати монети міста-поліси Ольвія, Тіра, Херсонес (мал. 2.6), Пантікапей. Припиняється карбування у Феодосії і Керкінітиді. Феодосія була підпорядкована і включена до складу Боспорської держави, а Керкінітида – до складу Херсонеського поліса. Кельтські племена, що населяли Придністров'я та придунайську територію, чеканять власні статери із золота й срібла.

Грошовий обіг у Північному Причорномор'ї в II ст. до н. е. залишається без серйозних змін. Продовжують випускати гроші монетні двори Пантікапея, Ольвії, Тіри і Херсонеса. Ольвія потрапляє під вплив Скіфського царства і чеканить монети з іменами скіфських царів Скілура й Акроси.

Понтійський цар Митридат VI Евпатор у I ст. до н. е. включає до складу своєї держави всі основні міста-поліси Північного Причорномор'я. Це зумовило приплив монет понтійських міст Сінопи, Аміса, Амастрії й інших у Північне Причорномор'я та часткове їхнє перекарбування на місцевих монетних дворах. У середині I ст. до н. е. Ольвія і Тіра піддаються гетській навалі і на невизначений час перестають чеканити монету[66].

Мал. 2.4. Бронзова монета Ольвії – “ас”

Мал. 2.5. Мідна монета Феодосії

Мал. 2.6. Мідна монета Херсонеса

2.3. Виникнення банків у Стародавній Греції

Значного розвитку банківська справа набула і в Стародавній Греції, де початково банківські операції здійснювали окремі храми, найвідомішими з яких були Дельфійський, Ефеський, Делонський, Фокейський, Мілетський та деякі ін. Торговці, приватні особи і навіть цілі міста Греції віддавали свої гроші на зберігання до скарбниць храмів, недоторканість яких гарантувалася шанобливим ставленням до релігії. Збереження грошей (вкладів і запасів) гарантувалося, для цього існувала певна система, яка стала відомою завдяки її функціонуванню до наших часів. Її умовно назвали „економікою горщиків”. Запаси укладали в горщики, розміщені в чотири ряди. Кожний ряд позначали буквою: перший горщик – однією, другий – двома і т.д.

Вклади цих специфічних банків були закритими і в обігу не використовувалися. Храми, що мали відділення в полісах, надавали кредити з власних коштів під невисокі відсотки.

Внаслідок інтенсивного розвитку ремісництва й торгівлі зростали відповідні потреби в обмінних операціях і кредиті, що спонукало, крім храмів, і приватних осіб здійснювати банківські операції. У Греції цих осіб називали трапезитами (від грец. „трапеза” – стіл), оскільки спочатку банківські обороти полягали в розміні готівкових грошей, що здійснювався за столами на ринках. Власні монети в Стародавній Греції випускали 1136 полісів. Через це виникали значні труднощі у фінансовому й торговельному обігу. Торговцям, які приїхали в інший поліс, необхідно було обмінювати свої монети на монети іншого курсу або взагалі іншої грошової системи. Діловим центром полісу була агора. Там і розміщувалися мінйяйли – трапезити. На афінській агорі контори трапезитів займали цілий кут. В Афінах IV ст. до н. е. налічувалося не менше ніж 26 трапезитів. А по всій Греції трапезити були в 33 містах.

Перевірка монет була досить складною справою й потребувала високої кваліфікації. Треба було знати вміст металу в монетах, курс різних монет певного полісу, визначати ступінь зносу монет, передбачати можливість перекарбування або появи фальшивих. За обмін брали певну плату – алаге.

Трапезити надавали кредити як із своїх власних грошей, так і за рахунок інших клієнтів. Перша письмова згадка про трапези

датується приблизно 520 р. до н. е., але вже до кінця століття обмінні трапези стали за своєю суттю банками, які поряд з обміном, перевіркою монет і кредитуванням виконували й інші функції: брали участь в угодах як посередники, свідки, поручителі, зберігачі документів і цінностей. У кредитуванні перевагу надавали фінансуванню торгівлі й підприємницької діяльності.

Лише з III ст. до н. е. діяльність трапезитів почала вважатися вже почесним заняттям. До того часу грецька аристократія вважала це заняття неprestижним, оскільки навіть простий афінський громадянин зневажав ремесло торгівлі. Перші грецькі банкіри за походженням були рабами. З колишніх рабів походив і найвідоміший банкір Афін IV ст. до н. е. Пасіон. Його бізнес почався з 11 талантів в орендованій у колишніх власників трапезі, а до часу закінчення ним фінансових справ його власний капітал становив уже 39 талантів. Це було вищим показником того часу.

Установився обліково-економічний аспект банківських розрахунків, виникли фінансові традиції, тому поведінка банкірів давала менше причин для підозр. Але діяльність банків не завжди була досконалою. Великий ризик невиконання угод з боку як банків, так і клієнтів, низька платоспроможність останніх, взаємний обман призводили до дорогих судових процесів [51].

2.4. Банківські операції в Стародавній Греції

На сьогоднішній день дати всебічну характеристику банківських операцій Стародавньої Греції неможливо через об'єктивні причини, однак на підставі промов Демосфена й деяких інших джерел, які мають фрагментарний характер, можна зробити деякі висновки та описати операції банків того часу.

Доходи банку становили 20–40% основного капіталу.

Кредитні операції були побудовані на принципах платності (10 – 36% річних), строковості, поверненості та забезпеченості. Об'єктами застави були вантажі, під які брався кредит, кораблі з товарами, земельні ділянки і нерухомість, інші цінності (одного разу в заставу було запропоноване грецьке місто).

Державна влада не втручалась у справи банків, а юридичних норм документального обліку для захисту інтересів клієнтів і банкірів не існувало, однак клієнт був незахищений більшою мірою, оскільки умовою угоди з банкіром було поручництво і в разі відмови або неможливості клієнтів повернути позику поручник відшкодував його. Банкір, в свою чергу, ніс відповідальність своїм власним майном перед клієнтом і суспільством, бо в банках приховували доходи від оподаткування.

Усі отримані вклади трапезити заносили в особливий реєстр із вказанням суми та імені вкладників, які могли доручати отримання своїх грошей іншим особам, що сприяло поширенню такого способу платежів, як списання коштів у книгах банкіра, тобто велися безготівкові розрахунки, при яких внесок або переказ оформлявся „платіжним дорученням”, яке мало назву «діаграфе» [51].

2.5. Податки в Стародавній Греції

У Стародавній Греції в VII–IV ст. до Р.Х. представники знаті, закладаючи основи держави, увели податки на доходи в розмірі однієї десятої або однієї двадцятої частини доходів. Існували й акцизи у вигляді приворотних зборів (тобто коло воріт міста). Це дозволяло концентрувати й витратити кошти на утримання найманих армій, на зведення укріплень навколо міст-держав, на будівництво храмів, водопроводів, доріг, на влаштування свят, роздачу грошей і продуктів біднякам та на інші суспільні цілі.

У той же час у стародавньому світі була й серйозна протидія оподатковуванню. В Афінах, наприклад, уважалося, що вільний громадянин не повинен платити податків. Особисті податки носять на собі відбиток рабства, і деякі повноправні громадяни вважали їх принизливими для себе. З небажанням визнавали вони й податки з майна.

Афіняни готові були вносити добровільні пожертвування, а данину вони воліли одержувати з переможених ворогів, а також зі своїх союзників. Коли були великі витрати, то рада або народні збори міста встановлювали відсоткові відрахування від доходів.

2.6. Зародження страхування в стародавньому світі

У стародавньому світі почав зароджуватися такий вид страхування, як страхування від нещасних випадків. Працівники, що були зайняті на таких будівництвах, як єгипетські піраміди, замок Соломона (близько 970–931 до н. е.) та ін., організовували каси взаємодопомоги на користь тих із своїх колег або їхніх родин, які одержували каліцтва чи гинули в разі нещасного випадку на будівництві.

Морська торгівля, що розвивалася швидкими темпами в Середземномор'ї за часів розквіту античного світу, значною мірою посприяла розвитку страхування. Торговець брав позичку для оренди корабля, але повертав він її тільки у випадку успішного завершення свого підприємства (подорожі), при цьому він повертав на 30% більше грошей, ніж займав. Відсоток настільки високий, що накопичений капітал можна було використовувати для покриття морських ризиків. Така практика була значно поширена в Афінах, про що свідчив у своїх роботах Демосфен (близько 384–322 рр. до н. е. – афінський оратор). Це, звичайно, ще не страхування, але загальні ознаки, в тому числі що стосується розміру ставки, є.

ТЕМА 3. ОСНОВНІ ЕТАПИ РОЗВИТКУ ГРОШОВОЇ ТА ФІНАНСОВОЇ СИСТЕМИ У СТАРОДАВНЬОМУ РИМІ ТА ЇХНЯ ХАРАКТЕРИСТИКА

3.1. Основні монетні номінали Стародавнього Риму.

3.2. Монети римсько-сарматського періоду на території сучасної України.

3.3. Особливості банківництва в Римській імперії.

3.4. Податкова система Стародавнього Риму.

Історія Риму — яскрава сторінка розквіту і загибелі рабовласницького господарства у своїй класичній формі. Його еволюція відповідала трьом етапам розвитку Римської держави: перший (VIII—VI ст. до н. е.) — царський; другий (509—31 рр. до н.е.) — республіканський; третій (31 р. до н. е. — 476 р. н. е.) — імператорський. Перший період — це епоха переходу різних племен Апеннінського півострова від родової общини до рабовласництва. Першими цей процес здійснили етруски (IX—IV ст. до н. е.). В економічному житті стародавньої Італії вирішальна роль належала землеробству. Землю обробляли плугом, використовували волів, коней. Етруски культивували пшеницю, виноград, оливки, льон, відгодовували стада свиней. Високого рівня розвитку досягли ремесла, особливо керамічне, залізобне, а також будівництво з каменю. Період VIII—VI ст. до н. е. в історії господарства Риму був переходом від родової до сусідської общини.

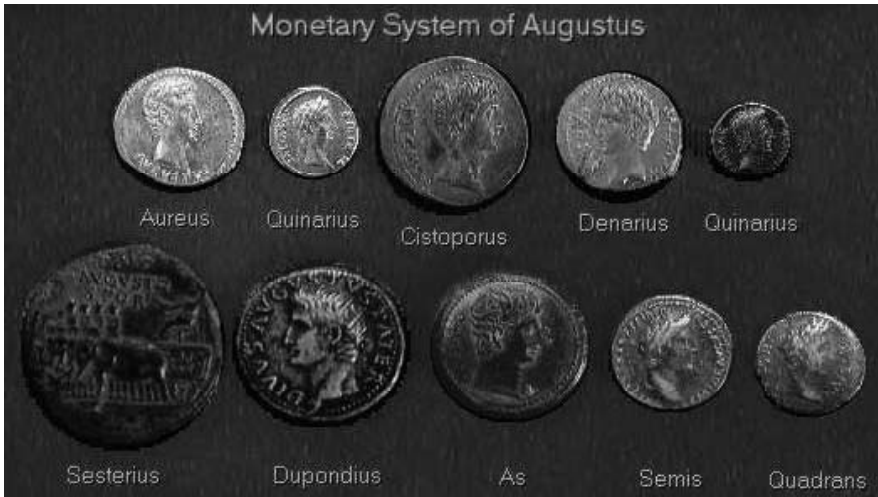
Протягом VI—III ст. до н. е. у Стародавньому Римі склалося рабовласницьке суспільство. Рабство було патріархальним переважно домашнім, борговим, спадковим. Головною виробничою силою залишалося вільне населення. Реформи царя Сервія Тулія (середина VI ст. до н. е.) остаточно знищили пережитки родового ладу, поділивши римські населення на 6 категорій не за рядовими, а за майновими ознаками.

Кінець республіки (I ст. до н. е.) — це період руйнівних громадянських війн, занепаду сільського господарства, особливо в Італії. Проте вже в I—III ст. н. е. воно не тільки пододало занепад, а й досягло свого найвищого рівня розвитку.

Пізня Римська імперія переживала глибоку і всебічну кризу рабовласницького суспільства. Боротьба імператорів за престол, сепаратизм провінцій, грабіжницькі та спустошливі війни зумовили політичну нестабільність. Загострювалися соціальні суперечності. Не припинялися народні повстання. Натиск варварів постійно посилювався і загрожував романському світові. Східна і західна частини імперії роз'єдналися щодо адміністрування та управління. Столицю було перенесено з Риму на схід — у Візантію. У 476 р. н. е. Західна Римська імперія перестала існувати.

3.1. Основні монетні номінали Стародавнього Риму

У Римі перші монети відливали у формах. Це були мідні зливки вагою в римський фунт (272,88 г), без зображень (важкий ас). Вважається, що першим запропонував робити зображення на вагових грошах цар Сервій Тулій. У другій половині IV ст. до н. е. на них з'явилися зображення тварин (ас із зображенням). Ці важкі та громіздкі зливки були малопродатними для торгівлі. Карбування легких і зручних монет почалося в Римі лише в середині III ст. до н. е. Основними монетними номіналами в Римі були бронзовий ас, срібні сестерції і денарій (мал. 3.1) [51].

Мал. 3.1. Основні монети Стародавнього Риму

Після перемоги Октавіана Августа в тривалій громадянській війні і переходу до мирного існування виникла необхідність докорінної реформи монетної системи римської держави. В ході реформи до римської монетної системи були заново введені бронзові монети. Право емісії золотих та срібних монет Август залишив за собою, а емісію бронзових монет він передав у 23 р. до н. е. спеціальним указом сенату.

Монетна реформа Августа визначила такі співвідношення золота, срібла та бронзи:

До реформи Августа золото практично не використовувалося в грошовій системі римської держави. Карбування золотих монет відбувалося в період війни і було епізодичним. Починаючи з правління Августа, золото стало одним з основних металів для карбування монет.

1 ауреус (золото)	25 денаріїв
1 квінарій (золото)	12.5 денаріїв
1 денарій (срібло)	16 асів
1 квінарій (срібло)	8 асів
1 сестерцій (латунь)	4 аса
1 дупондій (латунь)	2 аса
1 ас (мідь)	4 квадранти
1 семіс (латунь)	2 квадранти
1 квадрант (мідь)	25 асів.

Наприкінці періоду республіки та в період імперії значно розширилися торгові відносини зі східними країнами – Іраком, Середньою Азією, Індією та Західною Азією. Індійські та східно-азійські товари оплачувалися в основному дзвінкою монетою, що призводило до витоку золота за межі імперії.

В епоху імперії в обіг було введено золоту монету – ауреус. Із фунта золота карбували 45 золотих монет, на лицевому боці яких зображали правлячого імператора. Напевно, лише ауреус мав право називатися «імперською» монетою, тому що саме імперська влада ввела цей номінал у регулярний обіг. Появу цього номіналу зумовлюють два фактори. По-перше, це величезний добуток золота Юлія Цезаря в Галлії, а по-друге – необхідність утримувати величезні армії. Виготовленням штемпелів для ауреусів займалися найвідоміші майстри того часу, саме тому ауреус являв собою витвір мистецтва. Цей номінал був найбільшою «купюрою», бо саме в ауреусах укладалися угоди з куплі-продажу нерухомості.

Інший золотий номінал – квінарій було введено в обіг одночасно з ауреусом. Золотий квінарій використовували в основному для розрахунків з армією.

Однією з найпоширеніших монет у Римському Середземномор'ї був срібний денарій, оскільки держава постійно контролювала вміст срібла в монетах.

Мідна монета використовувалася переважно для місцевого обігу.

Процес карбування монет контролювала держава. За часів республіки нею відали сенат і спеціальна колегія. За Юлія Цезаря монетне виробництво перетворилося на самостійну галузь господарства. Монетну справу очолював прокуратор, який підпорядковувався міністрові фінансів – раціонібусу. Монетне виробництво могло бути предметом викупу [51].

У процесі реформи Каракали до римської монетної системи були введені два нових номінали: подвійний денарій і подвійний ауреус. Подвійний срібний денарій став відомим як антонініан (мал. 3.3) за офіційним іменем Каракали (Антонін). Однак маси подвійних номіналів не подвоїли, що призвело до значної інфляції.

Мал. 3.2. Золота римська монета – ауреу

Мал. 3.3. Срібна римська монета – антонініан

Найдавнішим відомим людству державним актом про переслідування грошових фальсифікаторів вважається “Закон про підробку монет” імператора Корнелія (IV ст. до н. е.). Згідно з цим законом, додавання в золото інших малоцінних речовин і підробка срібної монети каралися вигнанням винного за межі батьківщини.

3.2. Монети римсько-сарматського періоду на території сучасної України

У I ст. н. е. грошовий обіг активно функціонував на всій причорноморській території сучасної України. Боспорське царство потрапило під вплив Римської імперії і з початку I ст. н. е. карбувало золоту і мідну монети з портретами римських імператорів і боспорських царів (мал. 3.4). Тіра було римським провінційним містом і також карбувало монети із зображеннями римських імператорів (мал. 3.5). У грошовому обігу Північного Причорномор'я активно брали участь монети Римської імперії та її провінцій.

Мал. 3.4. Монета Боспорського царства

У II ст. н. е. продовжували карбувати монети в містах Ольвії та Херсонесі, а Боспорська держава і Тіра карбували, знаходячись під протекторатом Риму. У грошовому обігу перебували римські денарії.

Мал. 3.5. Монета Тіри

У першій чверті III ст. під вплив Римської імперії потрапляють Ольвія і Херсонес і починають карбувати монети з портретами римських імператорів (мал. 3.6). Однак із середини сторіччя перестають карбувати, можливо, у зв'язку з тим, що ці захопили варварські племена.

Мал. 3.6. Монета Ольвії III ст.

У першій половині IV ст. припиняють карбувати монети в Боспорській державі. Монетні двори Ольвії, Тіри та Пантікапей перебувають у занепаді. Загальна криза античної системи збільшилася в Північному Причорномор'ї спустошливим набігом гунів у 80-х роках. IV ст. Продовжує карбувати тільки Херсонес, що потрапив під вплив Східної Римської імперії і випускав монети з портретами римських імператорів Феодосія II, Льва I, Зенона та інших [66].

3.3. Особливості банківництва в Римській імперії

У Стародавньому Римі банківська діяльність хоч і була схожа на грецьку, однак являла собою самобутній продукт латинської цивілізації, що визначалося значно вищим рівнем діловодства в римських банкірів порівняно з банкірами Греції. У Римі було розроблено гнучкі, узаконені й цивілізовані норми правовідносин – приватних з державою. Ще в V ст. до н. е. на мідних дошках були записані закони 12 таблиць – звід римського права. Із них видно, що закони ґрунтуються на таліоні, тобто рівній помсті, хоча багато з римлян вважали, що за фінансові порушення слід нести лише цивільну відповідальність: «За борги повинно відповідати майно боржника, а не його тіло». У 326 р. до н. е. було скасовано рабство за борги. У 304 р. до н. е. було опубліковано формули позовних жалоб і затверджений порядок судочинства.

У римлян банкіри, яких називали менсаріями (від лат. менса – стіл), розпочали свою діяльність з обміну грошей. Згодом вони отримували кошти на зберігання, які використовувалися для видачі кредитів під заставу рухомого й нерухомого майна, а також морських вантажів. В результаті спеціалізації менсарії переділилися на нумуляріїв (обмінювали гроші) та аргентаріїв. Останні приймали вклади, видавали кредити і здійснювали

безготівкові розрахунки. Заставою для видання кредиту виступало майно боржника або поручника. У заставу приймалися навіть трупи. Про колоритну деталь банківських розрахунків повідомляє Горацій: «Один позикодавець певного дня збирав боржників і читав їм свої вірші, ставлячи їх у такий спосіб перед вибором – або платити гроші, або хвалити вірші». Стратегія банків була різною. Одні давали в борг невеликими частинами і багатом боржникам, інші – значні суми декільком.

Зростаюча внаслідок завоювань роль Риму як центру економічного життя тогочасного суспільства сприяло бурхливому розвитку банківської справи, що було пов'язано з концентрацією капіталів підкорених країн та видачею цих коштів у позику в різних частинах великої імперії.

Римські громадяни здебільшого не зберігали своїх грошей удома, а віддавали банкірові, який записував їх у себе в книгах і зобов'язувався здійснювати виплати на вимогу вкладника. У книгу, що мала назву *codex rationum*, записували внески всіх клієнтів банкіра, для кожного з яких відводили окрему сторінку (*poena*) на якій, зазначали ім'я вкладника, рік і день відкриття рахунка. Кожна сторінка була розділена на дві частини – *ассети* та *expensi*, які, відповідно, відображали надходження коштів від клієнтів та здійснювані ними витрати. При цьому платники могли розраховуватися зі своїми кредиторами, направляючи їх до банкірів з наказом здійснити платіж готівкою або переказом коштів зі сторінки на сторінку в книзі банкіра. Об'єднання римських банкірів в асоціації значно розширювало сферу застосування таких розрахунків, оскільки вкладники одного банку ставали вкладниками інших банків – членів асоціації.

У Східній Римській імперії банки втратили колишню могутність, але в IV ст. до н. е. у Візантії аргентаріїв і нумуляріїв заступили колектарії, які стали передусім службовцями скарбниці. У містах вони об'єднувалися в колегії з солідарною відповідальністю, коли кожен учасник ніс відповідальність на всю суму боргу.

З офіційним визнанням християнства частиною фінансової системи стала церква. Вона об'єднала вищих державних чиновників, великих землевласників, торговців і ремісників. Церковний апарат управління не поступався імператорському.

3.4. Податкова система Стародавнього Риму

Багато сторін сучасної держави мають свої джерела в Стародавньому Римі. Простежимо за розвитком там податкової системи. Спочатку вся держава складалася з міста Рима й прилягаючої до нього місцевості. У мирний час податків не було. Витрати по керуванню містом і державою були мінімальними, оскільки обрані магістрати виконували свої посади безоплатно, часом вкладаючи власні кошти. Це було почесно. Головну статтю витрат становило будівництво суспільних будинків. Ці витрати

звичайно покривала здача в оренду суспільних земель. Але у воєнний час громадяни Риму обкладалися податками відповідно до свого статку.

Суму податку (ценз) кожні п'ять років визначали обрані урядовці-цензори. Громадяни Риму робили цензорам клятвену заяву про свій майновий стан і сімейний стан. Як бачимо, ще тоді створювалися основи декларації про доходи.

У IV–III ст. до Р. Х. Римська держава розросталася, засновувалися й завойовувалися нові міста-колонії. Відбувалися й зміни в податковій системі. У колоніях вводилися комунальні (місцеві) податки й повинності. Як і в Римі, їхня величина залежала від розмірів стану громадян. Визначали суму податків кожні п'ять років. Римські громадяни, що проживають поза Римом, платили як державні, так і місцеві податки.

У випадку переможних війн податки знижувалися, а часом державний податок скасовувався зовсім. Необхідні кошти забезпечували контрибуцією завойованих земель. За свідченням Т. Моммзена, при правлінні Л.К. Сулли (138 – 78 до Р. Х.) у Римі: «Громадяни не платили вже ніяких податків, і єдині доходи, які держава одержувала тут, вона витягала з віддачі в оренду земельних ділянок, що залишилися в неї, зі зборів митних і деяких нечисленних податків на розкіш».

Комунальні ж податки з тих, хто проживав поза Римом, стягувалися регулярно.

Рим перетворювався на імперію, до складу якої входили провінції. Жителі провінцій були підданими імперії, але не користувалися правами громадян. Вони були зобов'язані платити податки, що було свідченням їхнього залежного положення. У провінціях збиралися прямі й непрямі державні податки, в основному у вигляді зборів, пов'язаних з торгівлею. Єдиної податкової системи не існувало. Окремі держави й громади були обкладені по-різному. Ті міста й землі, які робили найзавзятіший опір римським легіонам, після завоювання обкладали вищими податками. Крім того, римська адміністрація найчастіше просто використовувала систему податків, сформовану в даній місцевості до римлян. Змінювалися лише напрям і використання внесених коштів. Так було, наприклад, у Сицилії, коли вона в 227 р. до Р. Х. стала провінцією Риму. У цілому в римську скарбницю провінції, як правило, платили менше, ніж своїм колишнім володарям. Але вони мали втрати на утримання місцевої адміністрації, будівництво суспільних будинків, доріг і т. д. У таких римських провінціях, як Іспанія й Македонія важливим джерелом доходів стали десятинні податки з рудних і соляних копалень.

Тривалий час у римських провінціях не було державних фінансових органів, які могли б професійно встановлювати й стягувати податки. Римська адміністрація вдавалася до допомоги відкупників, діяльність яких вона не могла належно контролювати. Панування відкупної системи

за відсутності яких-небудь чітких правил в оподатковуванні призвело до того, що в провінціях панувала повна сваволя. Звичайними явищами стали зловживання, корупція.

Перетворення фінансового господарства й насамперед податкової системи розпочав Гай Юлій Цезар (100 – 44 рр. до Р. Х.). Насамперед він скасував відкуп по прямих податках, зберігши тільки для непрямих. Для кожної громади було визначено суму, яку вона повинна була внести. Розподіл і збирання її покладалися на саму громаду. Податки були знижені, оскільки держава могла одержувати їх безпосередньо, і значні суми не йшли тепер у кишені відкупників. Багато міст одержали податкові пільги, але деякі за завзяту боротьбу проти Цезаря були покарані підвищенням податків.

Цю діяльність продовжив імператор Август Октавіан (63 до Р. Х. – 14 рр. н. е.). У всіх провінціях він створив фінансові установи, що здійснювали контроль за оподаткуванням. Були ще більш скорочені послуги відкупників, а там, де вони збереглися, за їхньою діяльністю встановили строгий державний контроль. Була заново проведена оцінка податкового потенціалу провінцій, щоб більш справедливо розподілити податки й збільшити їхню віддачу. Для цього обміряли кожну міську громаду з її земельними угіддями. Склали кадастри по кожному місту, що містили дані про землевласників. Провели перепис майнового стану громадян. Переписом керували намісники провінцій разом із прокураторами, що очолювали фінансові установи провінцій. Кожен житель був зобов'язаний у певний день представити владі громади свою декларацію.

Чиновник, що контролює проведення цензу, мав повноваження зменшити податок у тих випадках, коли з об'єктивних причин знижувалася продуктивність господарства. Так, якщо частина виноградних лоз загинула або засохли маслини, то їх у ценз не включали. Але якщо власник землі вирубував виноградні лози або маслинові дерева, то він повинен був вказати поважні причини, через які він це зробив. У протилежному випадку викорчовані дерева включалися в ценз.

Головним джерелом доходів у римських провінціях слугував поземельний податок. У середньому його ставка становила одну десяту доходів із земельної ділянки, хоча застосовувалися й особливі форми оподаткування, наприклад, податок на кількість фруктових дерев, включаючи виноградні лози.

Обкладалися податком й інша власність: нерухомість, живий інвентар (у це поняття, крім великої рогатої худоби, включали рабів), цінності.

Кожен житель провінції повинен був платити єдину для всіх подушну подать.

У 6 р. н. е. імператор Август увів податок зі спадщини – 5%. Податком зі спадщини обкладались лише громадяни Риму, але не провінцій. Податок був цільовим. Отримані кошти направляли для пенсійного забезпечення професійних солдатів. Їхні найближчі родичі були від цього податку звільнені.

Крім прямих податків, у Римській імперії існували й непрямі. Найістотніші з них: податок з обігу або акциз на внутрішнє споживання за ставкою звичайно 1%, особливий податок з обігу при торгівлі рабами – 4%, податок на звільнення рабів – 5% від їхньої ринкової вартості, акциз на сіль. Август увів нові мита в усіх провінціях на всі товари, які вивозять або ввозять на продаж. Величина мит диференціювалася, в середньому ставка становила 5%.

При імператорі Диоклетіані (239–313 рр.) устанавлюється промисловий податок.

Державні фінансові органи безпосередньо не стягували податків із громадян. Це робили громади. А от оцінку й визначення податкових надходжень громад, контроль за строками надходження податків держава тримала у «своїх руках» через органи фіску.

Уже в Римській імперії податки виконували не тільки фіскальну функцію, але мали роль додаткового стимулятора розвитку господарства. Податки вносилися грішми. Отже, населення змушене було виробляти надлишки продукції, щоб продавати їх. Це сприяло розширенню товарно-грошових відносин, поглибленню процесу поділу праці, урбанізації.

ТЕМА 4. ГРОШОВО-БАНКІВСЬКЕ ГОСПОДАРСТВО ТА ПОДАТКИ В СЕРЕДНЬОВІЧНІЙ ЄВРОПІ

- 4.1. Грошове господарство в середньовічній Європі.
- 4.2. Розвиток банківництва в середньовічній Європі.
- 4.3. Податки в середньовічній Європі.

В історіографії господарство Середньовіччя характеризується такими загальними ознаками: панування приватної власності, основою якої була земля у формі феода (умовно-службове спадкове надання), що дало назву системі господарства; монополія феодалів на землю, яка виявлялася за принципом «Немає землі без сеньйора»; умовний характер, ієрархічна структура земельної власності, що ґрунтувалася на васальних зв'язках; протиріччя між великою власністю на землю і дрібним селянським виробництвом; особиста, поземельна, судово-адміністративна і військово-політична залежність селянина від землевласника; рентна форма експлуатації феодално залежного селянства; переважання натурального господарства та другорядна роль обміну; сеньйорія, ремісничий цех, торгова гільдія як головні господарські форми. Аграризація економіки зумовила назву Середньовіччя в науковій літературі як «аграрна цивілізація».

Розвиток господарства країн Європи епохи Середньовіччя пройшов три періоди. У ранньому Середньовіччі (V–X ст.) сформувалися і утвердилися визначальні риси феодалного господарства (період генези). XI–XV ст. – період зрілості феодалного господарства в умовах внутрішньої колонізації, розвитку міст і товарного виробництва. У пізньому Середньовіччі (XVI – перша половина XVIII ст.) зароджувалися ринкові форми виробництва, з'явилися ознаки індустріальної цивілізації.

4.1. Грошове господарство в середньовічній Європі

Грошовий обіг середньовічної Європи умовно поділяють на чотири періоди [51]:

- 1) монета епохи мандрівки народів, варварське карбування в ранньому Середньовіччі (середина V – середина VIII ст.);
- 2) грошове господарство періоду розвинутого Середньовіччя, епоха феодалного денарія (середина VIII – кінець XIII ст.);
- 3) період великих грошових реформ у Європі, епоха гроша та флорина (XIII–XIV ст.);
- 4) час стабілізації монетних відносин у країнах Західної Європи, початок періоду талера (XV – початок XVI ст.).

Монетне карбування варварських королівств було організоване за римськими зразками. Повною мірою пізньоримську монетну систему запозичено лише в розміщених в Італії королівствах остготів та бургундів. Свеви та вестготи запозичили лише зразки золотих монет, а вандали – срібних та бронзових. Це було зумавлено насамперед потребами локального грошового обігу, а також особливостями політичного життя та регіональними традиціями.

Характерними особливостями варварського карбування монет є їхнє політично-прокламативне значення, невеликі масштаби випуску дрібних срібних, бронзових і мідних монет, що свідчило про низький розвиток торгівлі, децентралізація емісії, а також деградація монетної справи, що виражалося в примітивному оформленні монет [51].

У VI–VII ст. з північно-причорноморських міст карбування монет здійснює тільки Херсонес. Монети карбуються від імені імператорів Юстиніана I, Юстина II, Маврикія, Іраклія. У грошовому обігу активно беруть участь монети Візантійської імперії. На всій іншій території сучасної України грошовий обіг практично замирає. Можливо, це було пов'язано з якимись військовими діями або міжплемінною боротьбою.

Наприкінці VIII ст. в королівстві франків Карл Великий провів грошову реформу, що закріпила панування срібного монометалізму, за якого потреби ринку задовольнялися за допомогою високопробних денаріїв та оболів. Загальна кількість продукції 125 відомих монетних дворів періоду його владарювання становить декілька десятків мільйонів денаріїв. Він також запровадив каролінзький фунт, який містив 408 г і ліг в основу монетних систем країн Західної Європи.

Епоха феодального денарія характеризувалася домінуванням срібного монометалізму, відсутністю розбудованої системи монетних номіналів, подібними принципами зовнішнього оформлення та метрологічних показників монет різних країн. Постійно погіршувалася якість монет, відбувалася повна децентралізація їхнього карбування.

Навіть після зникнення денарія з грошового обігу Римської імперії денарій залишався рахунковою одиницею. Ця назва упродовж декількох тисячоліть залишалася назвою багатьох європейських грошових одиниць. Денаріями називали дрібну срібну монету, яку випускали в VIII – XI ст. деякі князі, які мали право монетної регалії. Ці монети дали початок багатьом європейським національним грошовим системам і згодом отримали власні назви: в Англії – пенні, в Німеччині – пфеніг, у Франції – деньє (мал. 4.1).

Мал. 4.1. Деньє (денарій) Карла Великого (768–814)

У XIII – XIV ст. відновилася система біметалізму, в якій гріш був основною срібною, а флорин – основною золотою монетами. Провідне місце в цьому процесі посідали міста Північної та Середньої Італії, монетне карбування яких мало суттєвий вплив на розвиток інших європейських грошових систем.

У 1172 р. в Генуї була викарбувана срібна монета масою 1,46 г. Вона отримала свою назву від латинського *denarius grossus* – товстий денарій. Генуезький гросо (*grosso*) дорівнював 4 генуезьким денаріям (мал. 4.2).

У 1266 р. монети грошового типу з'явилися у Франції. Так, у м. Тур було випущено срібну монету 958 проби масою 4,22 г. (так звана «гро турнуа», *gros tournois*, у нумізматичній літературі – «турнуз»). Вона дорівнювала соліду.

Мал. 4.2. Генуезький гросо

У 1338 р. в Тюрінгії за ініціативою Фрідріха II почали карбувати майсенські гроші (маса – 3,797 г, вміст срібла – 3,375 г).

В Англії першу монету грошового типу було відкарбовано за владарювання Едуарда I в 1279 р. Ця монета мала назву гроут (*groat*) і містила 4,23 г срібла.

Флорин (італ. florenus, від Флоренція «квіткова») — назва золотих монет, які вперше почали карбувати у Флоренції в 1252 р. (звідси – і назва монети) та пізніше стали випускати в інших країнах (мал 4.3).

Мал. 4.3. Флорентійський флорин 1340 року

У XIV ст. подібні монети карбували у Франції, Англії, Німеччині та Нідерландах (у Німеччині та Нідерландах флорин одержав назву гульден).

В Європі назви флорин та дукат стали синонімами— так називали високопробні золоті монети стандартної маси (близько 3,5 г) навіть якщо на них не було квітки.

Із середини XIV ст. флорин карбували в Німеччині, де він одержав назву гульден. Однак у зв'язку з відсутністю єдиного емісійного центру якість німецького флорина постійно знижувалася. Наприкінці XV ст. маса рейнського гульдена впала з 3,5 до 2,5 г.

У 1343 р. англійський король Едуард III викарбував нову золоту монету за французьким прикладом флорина, масою 6,998 г (6,963 г золота).

На початку XVI ст. в чеському містечку Санкт-Йоахімсталь почали карбувати срібні монети – талери. Згодом вони стали загальновизнаними міжнародними монетами, які послуговували основою для формування низки національних грошових систем і з певними змінами домінували на монетному ринку багатьох країн аж до XX ст.

Та лер — назва великої срібної монети, яка в XVI–XIX ст. відіграла значну роль у грошовому обігу Європи та в міжнародній торгівлі.

Першим у Європі карбування срібної монети масою в унцію (див. *Додаток 1*) розпочав ерцгерцог троя Сигізмунд. На початку 1484 р. Сигізмунд випустив монету з високопробного срібла масою близько 15,5 г, а в 1486 р. масою 31,83 г, яка мала назву гульденгрош, або гульдинер (мал. 4.4).

Мал. 4.4. Тирольський гульдинер ерцгерцога Сигізмунда

Дуже швидко талер зайняв домінуюче положення в міжнародній торгівлі.

В Іспанії талер називався талеро, в Південних Нідерландах – дальдре, в Об'єднаних провінціях – даальдер, в Італії – талеро.

В Англії талер називали далером, потім – даларом і нарешті, доларом.

Власна монета талерного типу в Англії одержала назву крона.

У Франції першу монету типу талера випустили за часів царювання Франциска I.

Регулярне карбування срібних монет талерного типу розпочалося в 1641 р., за часів Людовика XIII: це був срібний екю масою 27,190 г, що містив 24,933 г срібла.

4.2. Розвиток банківництва в середньовічній Європі

З розвитком торгівлі відбувалося становлення грошової та фінансово-кредитної систем. Протягом середньовіччя та періоду розквіту феодалізму не існувало державної монополії на карбування монет. Цим правом поряд з королем володіли також суверенні сеньйори та міста. Подібне різноманіття монетних систем привело до поширення міняльної справи. Міняйли не лише обмінювали одні гроші на інші, а й займалися кредитними операціями та лихварством.

Кредитні операції полягали в безготівковому переказі грошей (відомий з XI ст.). Роль готівки стала відігравати розписка міняйли (вексель), за якою його агент у певному місці видавав тій чи іншій особі суму, яку та внесла попередньо. Міняльні контори стали називати банками (італійськи банк – лава, на якій, як правило, знаходився вуличний міняйло), а їх господарів – банкірами.

Банки нагромаджували значні суми, які потім давали в позику під великий відсоток. Лихварський капітал в основному кредитував престижні видатки феодалів (купівля предметів розкоші) та воєнні видатки держави. Багаті банківські контори створювали власні торговельні та

промислові підприємства, а великі купці спрямовували вільний капітал у кредитно-лихварську сферу. Так виникали торговельно-банкiрсько-лихварські фірми, які відіграли важливу економічну та політичну роль у феодалній Європі.

Капітал такої компанії утворювався за рахунок внесків учасників та депозитів, що вносилися жителями міста в основну контору, або іноземцями, що вносили свої кошти у філії, відкриті в інших містах чи країнах.

Найприбутковішими, хоча й не найбільш поширеними операціями щодо розміщення капіталів торговельно-банкiрських компаній були кредити під відсотки. Останні були різними і залежали від мети та тривалості позики. Так, венеціанські документи XII ст. свідчать, що короткостроковий кредит (до одного року) міг надаватися без стягування відсотків. Але по закінченні цього терміну позика починала приносити 20 % річних. Крім того, за неповернення кредиту передбачалася сплата штрафу, що становив подвійний розмір кредиту та нарахованих процентів. У Флоренції на початку XIV ст. відсоток за звичайними позиками коливався в межах 10–15 %. З часом він зростав до 20–30 %, що залежало від ситуації на грошовому ринку.

У середньовічній Італії існували й морські позики. Купець або судновласник, який вирушав у плавання, отримував у кредитора, в особі якого могли виступати кілька компаній, певну суму. Її необхідно було повернути разом з відсотками, коли купець прибував у порт призначення або повертався до порту, звідки починав плавання. Відсотки за такими кредитами були досить високими. Так, наприкінці XII ст. вони становили 20–25 %, але не річних, а на термін плавання. Інші договори, згідно з якими морська позика надавалася на 2 роки, передбачали 33 % річних. Відомий також випадок, коли плавання не було надто тривалим, але доволі небезпечним, і відсотки зросли до 50.

Існувала ще одна форма залучення коштів на ведення морської торгівлі, яка називалася комендою (у Венеції – колеганцою). Найбільше поширення вона дістала, починаючи з XIII ст. Відомо два види коменди:

- 1) двостороння коменда (в Генуї – компанія), за якої компаньйон, що залишався в місті, вносив дві третини необхідного капіталу, купець, який вирушав у плавання, – решту, а прибуток ділився порівну;
- 2) одностороння коменда (власне коменда), за якої компаньйон, що залишався в місті, вносив весь капітал і отримував 75% прибутку.

За використання коменди купець не міг просто повернути взятую в борг суму разом з відсотками, як це робилося у випадках отримання банкiвського кредиту, але мусив надати особі, що його фінансувала, детальний звіт про витрачені і отримані суми, а також, за необхідності, пояснити причини невиконання зобов'язань.

Неодноразово банкірські асоціації розорялися, бо їх дебіторами були королі, царі чи імператори. Вони часто не тільки не сплачували борги, а й фізично розправлялися з позикодавцями. Найуспішніше розвинулася кредитно-лихварська система у Флоренції. У XIV–XV ст. її очолювали відомі банкіри з родів Альберті й Медічі. У Німеччині кредитно-лихварськими операціями керували банкіри Фуггери й Вельзери. В їх конторах широко застосовувалися безготівкові розрахунки. Небувалого розвитку набула банківська справа і в Нідерландах, незабаром представників цієї країни стали називати світовими банкірами.

У 1407 р. було засновано Банк Святого Георгія в Генуї, який спочатку являв собою асоціацію кредиторів держави, а згодом розпочав діяльність з приймання внесків від приватних осіб, про що останнім видавалися свідоцтва, які могли переходити із рук в руки. Банки поступово з'являлися і в інших містах, набуваючи складніших організаційних форм функціонування. Наприклад, у 1593 р. було створено Банк Святого Амвросія в Мілані, що мав деякі початкові риси акціонерного товариства. Його капітал формувався з пайових внесків та поточних вкладів громадян і використовувався для видачі позик місту. Головним завданням подібних банків в Італії спочатку була підтримка державних фінансів.

У XIII ст. в Англії італійські торговці зайняли місце євреїв, яких вигнали з країни. Італійці позичали гроші, страхували вантажі, обмінювали валюту. У той час, коли лихварство було поза законом, вони називали позичання грошей тимчасовим подарунком, який згодом буде повернуто з подякою (тобто з відсотками).

Причиною вигнання євреїв не тільки з Англії, а й з інших європейських країн було те, що представники саме цієї національності наймасовіше вдавалися до лихварства. Вони стягували з простих людей дуже високі відсотки за позиками, внаслідок чого ті потрапляли в кабалу до кредитора.

Усі людські моральні кодекси засуджували лихварство. Засуджувала його й церква, зокрема християнська. Ось основні аргументи, які використовувалися при цьому:

- 1) в Євангелії від Луки написано: “Позичайте, не очікуючи назад нічого”;
- 2) у Святому Письмі також є закон Мойсея, що забороняє євреям брати відсоток від своїх братів (інших євреїв). Християнська церква всіх вважала братами (не тільки євреїв);
- 3) Аристотель, на основі праць якого формували свої погляди багато схоластів, казав, що гроші як такі є неплідними і тому несправедливо вимагати за користування ними сплати плоду від них, яким є відсоток;
- 4) згідно з римським правом розрізняли два види речей: що споживаються (зерно) і не споживаються (будинки). Гроші належали до першого розряду. За тим же правом, коли гроші переходять до рук того,

хто їх позичає, то до нього переходить і повне право володіння ними. Ось чому цю угоду ототожнювали з продажем. А стягувати відсотки означає продати річ, а потім вимагати плату за користування нею. Тому, хто вважав відсотки платою за втрату часу, згаяного в очікуванні платежу, заперечували, що час – це загальна власність, якою не можна торгувати.

Також поширеними були погляди, що лихварство дозволить багатим людям спрямовувати свої гроші лише в надання позик, а не інвестувати, наприклад, у сільське господарство. Тому в ньому працювати лише бідняки, а вони не мають достатньо грошей на худобу та інструменти.

Отже, згідно з християнськими канонами, лише євреї могли надавати гроші в позику під відсотки представникам усіх інших національностей. Усім іншим церковне право це забороняло.

Спершу заборона давати гроші під відсотки стосувалася лише духовенства. Нікейський собор 325 р. заборонив йому такі фінансові операції під страхом позбавлення духовного сану. Капітуляріями Карла Великого і соборами IX ст. ця заборона поширювалася і на мирян.

У 1179 р. папа Александр III постановив, що лихварі не можуть допускатися до причастя, а в разі їхньої смерті їх не могли хоронити за християнським звичаєм, священники не мали права брати від них милостину. Духовних осіб позбавляли їхніх посад, поки єпископ не визнавав їх виправлення. Лихварів та їхніх спадкоємців змушували повертати несправедливо нажите багатство.

Папа Григорій X у 1274 р. на Ліонському соборі ухвалив, що комуни та інші відповідальні особи не мали права винаймати лихварям-іноземцям приміщення для ведення їхньої діяльності, а тих, що вже функціонували, слід було вигнати протягом трьох місяців. Іншою карою було невизнання заповітів тих лихварів, які не розкаялися, тобто не повернули своїм позичальникам відсотків. Ще далі пішов папа Климентій V 1311 р., який наказав усіх, хто сприяв веденню лихварства, відлучати від церкви.

Але розвиток економічних відносин неможливий без кредиту, який, вимагає сплати відсотків, що покликані мінімізувати ризик неповернення позичених коштів. Тому кредитори намагалися різними способами обійти ці заборони, використовуючи такі засоби, як заставу з правом викупу, позики за умови участі в прибутках, оплату повноціннішою монетою, ніж та, в якій було надано позику.

З огляду на таку ситуацію, церква і держава почали лише обмежувати розмір відсотків, що стягувалися за користування позикою. Так, 1545 р. в Англії було встановлено максимальну ставку в розмірі 10 % на рік. У 1652 р. її знизили до 6 %. Таку саму ставку було встановлено 1601 р. у Франції. Такі обмеження скасували аж у XIX ст.

Ще одним способом виходу із ситуації було заснування в середині XV ст. братами-францисканцями побожних банків. Монах Барнабас із Терні був ініціатором створення інституту з надання кредитів людям, які не мали грошей і через це мусили звертатися до лихварів. Цей інститут дістав назву *monte di piet* – гора побожності. Ті, хто потребували готівки, могли позичити її без відсотків тільки під заставу цінних речей.

Церква пристала на цю ідею, і папи затверджували статuti таких інститутів, що створювалися в різних містах Італії. Перші з них були утворені 1463 р. в Орвієто та в 1464 р. в Перуджі. Засновниками таких інститутів були брати-францисканці. Кошти для надання кредитів збирали з пожертвувань. Євреї виступали проти таких видів банків, бо це було для них серйозною конкуренцією, але нові побожні банки було відкрито в Пармі, Люсії, Генуї, Вероні, Болоньї та ін. У 70-х роках XVI ст. вони були майже в кожному італійському місті. Статутом деяких побожних банків уже було дозволено стягувати 5–7 % за користування позикою на оплату адміністративних видатків. Але кожен з позичальників мусив присягнути, що йому дуже необхідні гроші. Незабаром такі інститути почали засновуватися в Іспанії, Польщі і Німеччині.

Північноіталійська область під назвою Ломбардія була батьківщиною світських банків міських общин, де можна було взяти кредит під заставу цінних речей під 2 %. Так були створені перші ломбарди [51].

4.3. Податки в середньовічній Європі

У ранньовізантійську епоху, до VII ст. включно, у Візантії існував 21 різновид прямих податків, у які потрібно було одночасно вносити відразу все. Головним податком був так званий аннона, похідне від латинського слова *annus* (рік). Спочатку він означав річний дохід із землі, з чого витікає, що податок стягувався в натуральній формі; починаючи з V ст., цей податок вносився грошима. В цьому податку, що під різними назвами проіснував до краху імперії, поєднувалися поземельний податок і подушна подать. Крім нього, стягувалися податки на оснащення солдатів зброєю, на купівлю коней, податок на рекрутів, за допомогою якого землевласник міг звільнити своїх підданих від військової повинності.

Певні групи населення, як повідомляє сучасний німецький історик Петер Шрайнер, наприклад, сенатори і торговці, повинні були платити особливі податки. Торговці платили додатково мито на товари в розмірі 12,5 %, пізніше – лише 10 %. Практично кожний державний адміністративний акт, наприклад, видача грамот і навіть власне підвищення на посаді урядовця або військового, обкладався зборами. Слід також згадати про штрафи, яких об'єднувало загальне найменування «податок на повітря», оскільки спочатку він стягувався, коли при будівництві яка-небудь будівля перевищувала встановлені раніше розміри.

В основному податкові надходження йшли на утримання армії і адміністрації, а також на постачання міст хлібом.

Багато які з названих податків зникли ще до VII ст., вірніше, були замінені на нові, теж численні.

Найважливішим залишався поземельний податок, разом з яким у середньо- і пізньовізантійський періоди слід виділити подушну подать. Податки вносилися також за володіння парою тяглової худоби, за користування пасовищем, яке вважалося державними землями, за володіння млином.

Сільське населення несло панщинну повинність, в яку входило будівництво доріг, мостів, кріпосних споруд, тобто щось на зразок відробітку вручну і гужової повинності.

Торговці платили мито за ввезення і вивезення товарів, тоді як у середньовізантійський період багато міських ремесел піддавалися ціновому контролю, інакше кажучи – завуальованому непрямому оподаткуванню.

Документи пізньовізантійського періоду свідчать про те, що винахідливості в галузі оподаткування не було меж. Наприклад, установлювалися збори за зважування, постачання продуктами харчування, охоронний податок (для організації поліцейських постів і польових караулів), податок на судна, що будувалися, навіть “ліктвовий податок” – за контрольне вимірювання тканин. Приклади можна ще продовжувати.

До цього часу йшлося тільки про регулярні податки. Але ними система оподаткування не вичерпувалася. Не менший страх наганяли надзвичайні податки, яких була також багато і які в цілому позначалися терміном “обтяження”. Вони могли стягуватися кілька разів на рік, наприклад, у таких випадках, коли в тому чи іншому окремо взятому регіоні виникала необхідність у будівництві флоту або якщо в якійсь місцевості знаходилися великі військові контингенти та ін.

Велика кількість жорстких податків мала свої важливі соціальні наслідки. І хоча історикам випадково відомо лише небагато даних про розміри податків у сільській місцевості, деякі з них справляють сильне враження. На початку IX ст. стягувався з кожної людини податок на вогнище – дві срібні монети, що відповідає шостій частині золотого соліда. За орні угіддя стягувався податок, розмір якого сягав 1/24 частини вартості цієї ділянки, яка визначалася її якістю.

Проте відомо, що податкові ставки залишалися незмінними навіть у неврожайні роки і в тих випадках, коли ворожі війська спустошували поля.

В якнайдавніших державах германців (наприклад, у державі франків) фінанси не були налагоджені, державні доходи не відділялися часто від особистих доходів короля, були випадкові, але все-таки існували. Було введено податки у вигляді подані і мит, час від часу збиралися на користь

держави контрибуції. Все це вказує на крайню слабкість податкової системи, але припускає її наявність.

У 843 р. держава франків розпалася на три частини: королівство Францію, королівство Німеччину і королівство Італію (разом з Лотарингією). У першому королівстві (Франція) було три королі, з яких кожен володів лише частиною території і боровся один з одним. Через 45 років замість трьох основних королівств виявилось вже сім. Дроблення держави цим не закінчилося. Найбільші землевласники — феодалі першого порядку (герцоги, дюки, графи) не тільки вивільнялися з-під влади королів, а й вимагали нових, виняткових прав, що ставили їх у майже незалежне від королів положення. Одним з найяскравіших виявів такої незалежності був “імунітет” — відмова короля від втручання в дії великого землевласника, оскільки він розпоряджався в межах належної йому території.

“Імунітет” міг бути повним, але міг бути й частковим, якщо король добровільно відмовлявся тільки від деяких своїх прав, наприклад, від права збирання податків, поступаючись цим правом феодалу в якості “лена” — подарунку — на певних умовах.

В одній з хронік 604 р., складеній у Бургундії, що входила до складу Франкської держави, записано: “Щоб Бертольд швидше знайшов свою смерть, його послали у (визначені) краї і міста (королівства) з дорученням... стягати податки”.

Сучасники добре розуміли, про що йдеться. Бертольд, мажордом і один з могутніх людей у державі, якою правив король Теодоріх, нажив собі ворогів в особі королеви Брунгильди та її улюбленця. Бажаючи прибрати мажордома зі свого шляху, самій не вдаючись до сили, вона нібито вимусила короля, як вважає хроніст, використовувати своє право оподаткування і руками Бертольда збирати податі.

У франкській податковій системі багато в чому простежується спадкоємність римської практики, особливо в назвах і позначеннях. Такими поняттями, як *tributum census* або *functio* іменуються податки і податі у пізньоантичній римській провінції і у Франкській державі раннього середньовіччя. Такі найважливіші види податків, як поземельний податок і подушна подать також були відомі ще з часів римлян, їх же стягували і у Франкській державі.

Поземельний податок стягували звичайно в грошовій формі, рідше — в натуральній, причому, за свідченням сучасників епохи королів династії Меровінгів, платники податків були зацікавлені в перетворенні натуральних зобов'язань у грошові вимоги. Для підтримки авторитету своїх ухвал, а також для збільшення доходів феодалі пильно стежили за виконанням своїх ухвал і карали за кожне їх порушення. Феодалі встановили відповідальність общин за провину окремих осіб. При розкладці оброку,

при визначенні величини панщини кругова порука забезпечувала феодалу своєчасне виконання повинностей.

Зі всіх феодалних доходів судові були найзначнішими. Дохід приносили мита, штрафи, конфіскації. Мита стягалися не завжди з винного: якщо сторони мирилися, не чекаючи судового засідання, вони повинні були обидві платити судові мита.

При існуючій системі штрафів, викупів, конфіскацій королі та їхні представники на місцях не тільки нічого не втрачали від злочинів, але навіть був установлений, як помітив один французький історик, “своєрідний державний податок за злочин, що дає величезний дохід, який аніскільки не зменшувався з часом”.

У 1147 р. у відповідь на відвоювання мусульманами Едесси в 1144 р. був проголошений Хрестовий похід, у якому вперше взяли участь королі. Також вперше в ході його підготовки король Франції Людовик VII зробив спробу підтримати задум додатковими податками.

Перший указ про стягування загального додаткового податку на користь держав хрестоносців був виданий у 1166 р. англійським королем Генріхом II і французьким королем Людовиком VII. Указ Генріха II свідчить ось що. Для захисту і підтримки церкви і земель на Сході кожний житель короля Генріха зобов'язаний у поточному 1166 р. з кожного виду рухомого майна, нехай це золото або срібло, виключаючи коштовні камені, або тварини і монети, або що-небудь інше, крім парадного одягу, рівно як і доходів, вносити по 2 пфеніги з кожного фунта, а в подальші 4 роки — по 1 пфенігу з кожного фунта. Те ж саме йому належить робити і відносно оброблюваних угідь і виноградників з таким розрахунком, щоб не включалися понесені на їх оброблення витрати. Ті самі суми він повинен внести зі своїх вимог, борг за якими він сподівається отримати. Хто має будинок, але не володіє рухомим майном вартістю 1 фунт, віддає 1 пфеніг. Хто не володіє рухомим майном вартістю 1 фунт, але займається торгівлею або ремеслом, віддає 1 пфеніг. Податок сплачується протягом 14 днів по настанні релігії (1 жовтня). В англійських міських церквах та в усіх сільських церквах встановлюється ковчег (кухоль для пожертвувань), у який кожний після того, як приніс присяги і після ретельного підрахунку вартості свого майна, кидає по совісті те, що він зобов'язаний сплатити відповідно до встановленого порядку. Ухилення від сплати карається відлученням від церкви. У ковчега три ключі: один — у священника, два — в особливо добросовісних прихожан. Складальники та інші довірені свідки зобов'язані доставити зібрані в селах гроші до свята всіх святих (1 листопада) в резиденцію єпископа. Після цього їх збирають далі в місцях, визначених архієпископами і єпископами. Всім, хто платить сумлінно, відпускається третина гріхів.

У 1185 р. французький і англійський королі оголосили (вже не вперше) про стягування податку для надання підтримки державам хрестоносців, який так і не був зібраний. В указі Генріха II, датованому кінцем січня 1188 р., говориться таке. Тому, хто бере хрест, духовна він чи світська особа, за папським розпорядженням і через всемогутність Господа і святих Петра й Павла відпускаються всі гріхи, в яких він покався. Ті ж, хто не бере участь в поході, як духовні, так і світські особи, зобов'язані платити десяту частину доходів поточного року з рухомості і всього майна в золоті, сріблі та іншій формі. Виключаються з цього в духовних осіб одяг, книги; в духовних і світських — коштовні камені; в лицарів — коні, зброя і одяг, призначені для особистого користування. Усі духовні особи, лицарі і слуги, які виступають у похід, одержують на свою користь десятину зі своїх земель і земель своїх людей, самі ж не платять нічого. Городяни і селяни, що взяли хрест без дозволу своїх панів, зобов'язані платити десятину...

У збиранні податків, як і взагалі в грошових справах, Генріх II був нещадний. У XIII ст. введення і стягування податків на фінансування хрестових походів узяло на себе папство.

Першим англійцем, який зважився сказати королю “ні”, був Святим Х'ю (1140–1200) з Лінкольна (Англія). Він відмовився платити податки Річарду Левове Серце і тому залишився в історії.

Флоренція, що налічує 90 тисяч жителів і мала в своєму розпорядженні найбільш розвинуту в Європі суконну промисловість, за твердженням економістів-істориків, ніяк не могла вважатися податковим раєм. Міські доходи від комунальних земель, конфіскованого майна вигнаних супротивників режиму, міських монополій, насамперед від вельми прибуткових монополій на продаж солі, від використання міських “інструментів” (податки, що стягувалися з тих, що ввозяться в місто товарів, ринкові мита, збори за охорону вантажів на березі річки, складські мита, дорожні збори) і, нарешті, від численних штрафів, передбачених міським кримінальним правом, доповнювалися із середини XIII ст. великою кількістю непрямих і прямих зборів. Серед непрямих податків найвидніше місце займали промисловий податок і податок з обороту. Оподатковувалося саме відкриття ремісничої майстерні. Власники магазинів платили свого роду вітринний податок і ще один — за установку вкрай необхідної в сонячний літній час маркізи. Сумнівну роль відігравали міські примусові позики, що зачіпають практично кожного жителя.

Податки у виробництві і торгівлі харчовими продуктами й предметами споживання виступали в основному у вигляді податку з обороту, який можна було перекласти прямо на споживача. Частка податків у (кінцевому результаті) постійно підвищувалася. Для продовольчих товарів відповідний податок становив 1,5 % прибутку з обороту. Інші ремесла опо-

датковувалися в розмірі 2,5 %. Говорили, що “у Флоренції за все, крім повітря і води, потрібно платити збори”.

Податки і мита на користь феодалів збирали уповноважені – міністеріали. Частіше всього міністеріалами були дрібні васали, які проживали в даному місті, або інші вільні землевласники, що мали свої маєтки в межах міської межі. Але були серед міністеріалів і дворові великих феодалів, і раби, відпущені на свободу. За послуги, які міністеріали приносили феодалам, вони одержували землю і звільнялися від усяких повинностей.

Феодалним містом у Західній Європі XII ст. управляв сеньйор, який був світською або духовною особою. Форма міського управління, судячи з історичних документів, що збереглися, була не в усіх містах однаковою, найчастіше на чолі міського управління стояла група чиновників-міністеріалів, що призначалися сеньйором. У місті Страсбурзі, наприклад, у кінці XII ст. на чолі міського управління стояли чотири посадовці, що призначалися єпископом (сеньйором міста): шульгхейс – розбирає злочини; бургграф – міський начальник; митник – митний складальник; начальник монети.

Збирання непрямих податків здійснювалося не державою, а великою кількістю відкупників. Місто пропонувало свої 73 групи по податку з обороту до продажу на свого роду відкритих торгах і передавало кожен групу після формальної перевірки на добросовісність тому або тим, хто пропонував найвищу ціну. Переваги такої процедури для міста полягали у швидкому отриманні оцінної суми податку. Для відкупника податків перевага полягала в тому, що, крім прибутку від відсотків, оскільки сума арендної платні розглядалася як позики, він придбав можливість одержувати також прибуток на різниці між оцінною вартістю податку і реальною величиною податкових надходжень. Зразком різноманіття та “тоталітарного” характеру податків в місті Кельні є оподаткування кельнського пива в період між 1370 і 1513 рр. В податкових розписах того часу зафіксовано шість різних форм податків і, за невеликими винятками, така сама кількість нарахунків, що підвищують ціни на пиво. Наприклад, місто стягує виробничий податок – пивний пфеніг, запрошує вносити гроші в казну споживача, який з 1414 р. платить бюргерський солодовий пфеніг. Правда, ставка його була нижчою за ставку введеного тоді ж солодового пфеніга пивовара, який стягувався з пивоварів-професіоналів. Схитрувати, купуючи імпортне пиво, одночасно будучи торговцем і споживачем, не вдавалося: місто вимагало внесення імпортного мита, яке звичайно виявлялося вище за податок на міське пиво. На червоне пиво в 1471 р. ввели спеціальний акциз (Keuteakzise).

“Вам, дотепникам, дозвільним і капризним

Досить знущатися над акцизним”, – писав шотландський поет Роберт Бернс.

У Швеції облік податків ведеться з XVI ст., з часів вікінгів. І всі відомості про податкоплатників тієї пори збереглися в архівах цього одного з найстаріших королівств світу до сьогоднішнього дня.

Існували весільні мита, які серви повинні були платити своїм панам. Ці мита зв'язуються з феодальним правом першої ночі (*jus primae noctis*), тобто грошовий викуп цього права.

Коли обидва наречених належали одному панові, мито називалося *maritagium manage*. Коли ж чоловік і дружина належали різним панам, мито називалося *forismaritagium* (буквально — “позашлюбне”), звідки — французький термін *formariage*. Це позашлюбне мито було звичайно вищим від простого шлюбного, оскільки відхід жінки з маєтку внаслідок шлюбу з чужим сервом завдавав збитку пану. Спочатку мито *forismaritagium* було досить високе, але з кінця XII ст. воно знизилося і не перевищувало 5 су.

Шлюбні мита були поширені не тільки у Франції, а й у Росії Німеччині у феодальний час, де вони позначалися німецьким словом *Vumede*, що відповідало латинському *maritagium*, проте значення його не зовсім зрозуміле.

ТЕМА 5. ФОРМУВАННЯ ГРОШОВО-ФІНАНСОВОЇ СИСТЕМИ КИЇВСЬКОЇ РУСІ

5.1. Вплив іноземних грошових систем на формування грошового обігу в Давньоруській державі.

5.2. Виникнення та еволюція гривні.

5.3. Зародження кредитно-банківських відносин у Київській Русі.

5.4. Податкова система Київської Русі.

Київська Русь – перша українська держава. Про це свідчить величезна кількість історичних, археологічних, лінгвістичних, етнографічних, антропологічних даних. Розвиток і функціонування держави великою мірою визначалися товарно-грошовими відносинами, станом внутрішньої та зовнішньої торгівлі. Це, у свою чергу, значно залежало від ефективності та якості грошово-кредитної системи, яка була необхідним елементом товарної економіки і економічно-торговельних стосунків з іншими державами.

Усе це в сукупності стимулювало появу і розвиток національної валюти у вигляді гривні, виникнення якої було об'єктивною необхідністю. Цей факт фіксують дослідники давньоукраїнської господарської історії. Незважаючи на це, грошова система, кредитні відносини, зародження банківництва в Київській Русі досі належно не вивчені, що створювало певні труднощі при розкритті окресленої проблеми.

5.1. Вплив іноземних грошових систем на формування грошового обігу в Давньоруській державі

Згідно з твердженням окремих дослідників, обмін на українських землях тривалий час здійснювався за допомогою іноземних грошей, які, до речі, нерідко переробляли на прикраси. Крім того, можна було скористатися натурообміном, тобто своєрідним бартером, якщо казати сучасною мовою. В Київській Русі природа була дуже щедрою і люди завжди знаходили еквівалент для обміну, якщо хотіли придбати якесь благо на внутрішньому ринку чи в іноземців-купців.

Однак шкури, зерно, хутро, віск та інші продукти не могли довго бути засобом обігу, бо їм властиві всі вади й незручності, які виникають в обмінних відносинах на натурально-речовій основі. Натуральні розрахунки поступово замінювалися грошовими одиницями. Так, учені вважають, що арабські дирхеми майже два століття користувалися довірою у слов'ян-українців.

Дирхем – срібна арабська монета, запроваджена наприкінці VII ст. (близько 692–696 рр.). Початкова маса дирхема – 3,9 г, вартість – 1/10 динара. Згідно з каноном ісламу, на монеті не було зображень. Ці монети

часто називали куфічними — від особливого виду письма, яке виникло в містах аль-Куфі та аль-Басра наприкінці VII ст. (мал. 5.1).

Значні масштаби карбування та висока якість дирхема сприяли тому, що ця монета швидко поширилася на всій території Арабського халіфату від Індії та Басри аж до Іспанії. Висока якість, значна тривалість періоду карбування зумовили наявність великої кількості різновидів дирхемів. Вони різнилися формою, зовнішнім оформленням, масою та пробєю металу. В середньому маса дирхема в X ст. становила близько 3 г, але траплялися монети діаметром 38—45 мм і масою понад 11 г.

Мал. 5.1. Срібна арабська монета – дирхем

Період найбільшого поширення дирхемів на території Західної, Східної та Північної Європи – початок IX – середина X ст.

Крім арабських, на давньоруські землі надходили візантійські та західноєвропейські монети. Саме візантійські соліди стали прототипами для майбутніх монет руських князів. Дослідники вважають, що в той час, коли номізми (соліди) обслуговували лише міжнародну торгівлю, інші візантійські гроші (срібні міліарисії та мідні фоліси) мали обіг на внутрішньому ринку Київської Русі.

На Кубані виникає Тмутараканське князівство, що підкорялося Київській Русі. З другої половини X ст. це князівство починає випускати мідні й срібні імітації візантійських міліарисіїв (мал. 5.2).

Мал. 5.2. Монета Тмутараканського князівства

Найпізніше, аж в XI ст., на територію Давньоруської держави почали потрапляти західноєвропейські денари. Серед них були мідні пфеніги, англосаксонські пенні, угорські та чеські денарії. На початку XII ст. їхнє надходження на Русь припинилося, що пояснюється зниженням їхньої якості, а отже, й небажанням приймати їх як платіж за торговельними угодами. Ареалом поширення західноєвропейських денарів були регіони Північної та Північно-Східної Русі, а в південно-західній частині їх майже не було.

Використання іноземних монет у грошовому обігу Київської Русі свідчить про те, що господарство на українських землях розвивалося в системі взаємодії багатьох країн.

Зрозуміло, що в умовах посилення дії доцентрових сил, зміцнення державницьких тенденцій окремих народів виникала потреба в національній грошовій одиниці. Це стосується й території нинішньої України часів Київської Русі, економічна потуга якої вимагала зміцнення грошової системи у властивій для неї формі.

5.2. Виникнення та еволюція гривні

Занепад іноземних грошей знаменував фінал першого етапу формування старовинної грошової системи Київської Русі. Поки дирхеми ще остаточно не вийшли з обігу, постало питання карбування власної грошової одиниці. Перші давньоруські монети з'явилися наприкінці X – початку XI ст. Зразком слугували візантійські монети – золоті соліди Василя II та Константина VII.

Варто зазначити, що Київська Русь мала досить суттєве значення в налагодженні торговельних зв'язків між Візантією та Західною Європою, виступаючи надійним посередником і водночас учасником ринкових процесів. Торгівля чітко регламентувалася угодами між давньоруськими князями та візантійськими імператорами, мала позитивне сальдо, тому й приносила чималі доходи у князівську скарбницю.

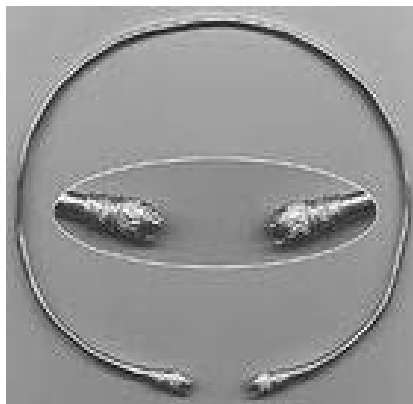
Потреба у власних грошах ставала дедалі очевиднішою. І їх почали карбувати при дворі Володимира Святославовича. Перші грошові знаки нарекли златниками, трохи згодом з'явилися срібляники (кілька типів). На жаль, ні златники, ні срібляники не виправдали покладених на них надій через низьку якість металу, з якого карбували монети, та через недосконалість виробничої бази. До того ж населення, що користувалося при розрахунках дзвінкою монетою, з невідомих причин було не в захваті від неї. Тому златники та срібляники карбували протягом приблизно 25–30 років.

Однак випуск їх був знаменним. Вони символізували суверенність давньоруської держави. Слід віддати належне майстрам-карбувальникам, які оздоблювали монети оригінальними декларативними написами на

зразок «Володимир на столі (себто на престоли), а се его сребро (або злато)» – тобто гроші.

Отже, власне монетне господарство Київської Русі, так і не ставши на ноги, почало занепадати. Літописні свідчення донесли до нас назви грошей: куна, ногата, резана, вевериця, аж поки всі ті назви не акумулювалися в єдиному грошово-розрахунковому понятті – гривня. З кінця XI ст. вона забезпечується зливками срібла, або так званими монетними гривнями. Гроші були не лише розрахунковою одиницею, а й засобом накопичення.

Є припущення, що назва «гривня» походить від прикраси (гривни), яку виготовляли із заліза, бронзи, срібла, рідше – із золота і яка мала форму обруча (мал. 5.3). Зазвичай його носили на шиї (на «загривку»). Гривна вважалася предметом розкоші, і тому дозволити собі мати її могли люди високого достатку, причому обох статей: прикрасу полюбляли як чоловіки, так і жінки. От чому гривна була відмітною ознакою князівської дружини, свідчила про приналежність до вищої знаті.

Мал. 5.3. Гривна – золота прикраса

За іншою версією, гривня спершу означала голову худоби (гриву), що виконувала роль еквівалента в процесі обміну. Ця версія не позбавлена сенсу. Вона акцентує увагу на генетичності розвитку грошової одиниці, в ролі якої тривалий час виступала худоба. Перехід від натуральних грошей до карбованих грошових одиниць був закономірним та об'єктивним процесом, що відбувався не тільки в Київській Русі, а й в інших країнах.

З плином часу слово «гривня» втратило первинне значення і набуло іншого смислу, що відповідав певній вазі – вмісту цінного металу (срібла). Завдяки цьому вона й отримала назву – вагова. Вагова гривня важила 96 золотників (1 зол. – 4,266 г) і відповідала приблизно 1 фунту.

Стандартом для гривні слугувала фіксована вага дирхеми: певна кількість однакових монет важила 49,25 г. Це зумовило появу рахунку монет на штуки (тобто число).

Зауважимо, що наші пращури були непоганими математиками і впевнено орієнтувалися в зміні назв і тогочасних валютних курсів. Ось що пише у нумізматичному словнику про гривню його автор-укладач В. В. Зварич: «Гривня, що складалася з певної кількості монет, називалася гривнею кун (грошово-рахункова одиниця). Гривня срібла (вагова) і гривня кун (рахункова) стали на Русі платіжно-грошовими поняттями. Спочатку їхня вага була однаковою. Та згодом, унаслідок нестабільної ваги імпортованих монет, а також еволюції гривні як одиниці ваги, гривня срібла стала дорівнювати декільком гривням кун. У XII ст. гривня срібла (майже 204 г) за цінністю дорівнювала вже чотирьом гривням кун (1 гривня кун – майже 51 г). Гривня кун відповідала певній кількості платіжних одиниць (монет). У XI ст. гривня кун дорівнювала 20 ногатам (грошова одиниця, разом із гривнею та резаною становила кунно-грошову систему Стародавньої Русі, вага її – майже 2,5 г), 25 кунам, 50 резанам (одна з грошових монет Київської Русі). Коли назву «куна» отримав дирхем, що був еквівалентом шкурки куниці, то еквівалент частини (відрізка) гривні кун назвали резаною. Гривня кун протягом століття зменшилася вдвічі».

Мабуть, наші пращури таки були оригіналами, інакше як же пояснити їхнє прагнення надати гривні незвичайної форми, а саме – шестикутної, та ще й вагою майже 140–160 г (мал. 5.4). Ці гривні, що виготовлялися в Києві з XI до 40-х років XIII ст., були в обігу переважно на південно-західних землях. Учені висловлюють припущення, що, можливо, ці гривні виготовлялися не лише в Києві. Такі собі грошенята відтягали будь-яку кишеню. Та це не турбувало ні продавців, ні покупців, гривню з успіхом використовували не тільки як платіжний засіб, а ще й накопичували про всяк випадок. Можна дійти висновку, що прадавні слов'яни вірили у свою грошову одиницю і довіряли їй.

Мал. 5.4. Київська гривня

Поряд із київськими гривнями в обігу були новгородські (за місцем їх знаходження) у вигляді срібних брусків (от коли прислужилися срібні арабські дирхеми, що їх завбачно заощаджували). Кожен такий гріш «тягнув» на 200–204 г.

Гривні всіх типів відливались у відкритих формах. Ознакою цього для київських зливків був невеликий горбик на лицевому боці. І крім того, гривня була вкрита невеликими тріснутими пухирцями, що свідчить про вигоряння під час плавлення домішок у сріблі.

У Новгороді під час археологічних досліджень було знайдено і форми, і «ложки» для розливання рідкого срібла, ємність яких точно відповідала майбутній масі гривні. Виготовляючи велику партію, майстри розтоплювали метал, розливали його у відкриті форми, а решту срібла повертали власникові. Якщо відливалося кілька зливків, маса срібла могла дозуватися ще перед топленням. Передбачаючи втрату певної частки металу в розплавці, майстри позначали її поперечними нарізами.

Була ще чернігівська гривня, що пропорціями нагадувала київську, щоправда, була важчою за неї.

Крім названих знайдено човноподібні гривні з повздовжнім нарізом, які дістали назву татарських. За масою вони відповідають новгородським, але датуються лише XIV ст. Учені вважають, що їх використовували для розрахунків із монголо-татарами.

Ще один вид монетних гривень, названих за місцем їхніх знахідок литовськими, не був поширений на українських землях. Виготовлені у формі паличок із широкими поперечними прим'ятинами, вони важили близько 100 г. Литовські монетні зливки використовувалися в обігу з кінця XIII до XV ст.

Безперечно, що такі зливки-важковики вирізнялися не лише солідною масою, а й були недоступні для бідних людей через високу цінність. Дозволити собі таку розкіш могли найбагатші люди в державі, в чиїх руках акумулювалися значні цінності. Розраховувалися зливками за дуже дорогі товари.

Те, що могли собі дозволити князь і його оточення, було недоступним для пересічного люду. В торговельних відносинах знову активізувалися товарообмінні операції. Щоб підсилити останні, на ринок було викинуто, говорячи сучасною мовою, товаро-гроші: намистини, шиферні прясла та черепашки-каури (відомо кілька таких скарбів, що їх закопували на території Київської Русі). Такими заміниками грошей без перешкод розраховувалися під час купівлі-продажу.

І гривні-зливки, і грошові сурогати були характерними ознаками «безмонетного періоду», що припадає на XII, XIII та частково XIV ст.

Так тривало доти, аж доки монети знову не з'явилися в обігу. Монетний ренесанс розпочався в другій половині XIV ст. Цьому процесу

сприяв розвиток зовнішніх і внутрішніх ринкових відносин, стабільність яких мала забезпечуватися власною грошовою одиницею. Монети, самостійне карбування яких почалося в другій половині XIV ст., були не лише видозмінені, а й отримали інші назви: гроші, квартаки, динарії, напівгрошовики тощо.

5.3. Зародження кредитних відносин у Київській Русі

У Київській Русі кредит існував нарівні з готівковими грошима, але не набув значного поширення. В ті часи відсотки мали назву рези, рости, лихва, взвиття. З давніх часів у русичів існував звичай давати речі в поклажу, тобто на зберігання, та брати відсотки з грошей та речей, що позичаються, а також гроші в куплю чи в гостьбу, тобто для торгових оборотів. Сформовані традиції і звичаї русичів були вироблені потребами життя. Згодом вони набули статусу законодавства, що містило певні правила (вимоги) до кредитної діяльності в економіці Київської Русі. Зведення законів, що формувало та регулювало систему майнових відносин, мало назву Руська правда. Руська правда поповнювалася з часом новими вимогами щодо правил надання кредиту.

У первісному списку «Руської правди» Ярослава Мудрого 1019 р. були визначені три правила щодо позики майна під відсотки:

- 1) договір про віддачу майна з прибутку чи грошей із відсотків мав укладатися при свідках, тобто здійснення купецьких угод потребувало свідків (послухів);
- 2) якщо борг становив більше ніж 3 гривні і при укладенні договору не було поставлено свідків, а борг не повертався, неправомірно було вимагати його повернення;
- 3) якщо свідки під присягою показували на користь позивача, то він міг стягувати борг згідно з умовами договору.

Також ці статті містили вимоги до розмірів відсотків. Відсотки передбачалися трьох видів. Найменший за терміном — місячний відсоток — дозволялось брати на невелику кількість днів, тобто гроші давались на короткий строк. Наступним за терміном був третинний рез, він дозволявся при запозиченні капіталу на рік, при цьому місячний відсоток скасовувався. Останнім видом відсотка був річний рез, він був меншим за третинний рез і брався у разі запозичення грошей більше, ніж на два роки.

Перша редакція «Руської правди» містила також такі правила надання кредиту:

- 1) торговець, що ненавмисно втратив товар, взятий у кредит, за необхідності міг отримати відстрочку платежу;
- 2) торговець, що був винний у розтраті чужого майна, взятого в кредит «за своїм безумством», міг позбутися свого майна.

На початку XII ст. у зв'язку з розвитком торгівлі та виробництва зросла потреба в кредитних ресурсах. У цей період гривня була головним засобом розрахунків у Київській Русі. В деяких випадках відсотки були значними і мали назву лихва. Київський князь Святополк на початку XII ст. в Києві продавав від себе за високою ціною хліб та сіль. Також він надав євреям велику свободу в лихварській діяльності. Останні отримували великі прибутки з позичання та стягування боргу з русичів.

Коли Володимир Мономах посів київський престол, він обмежив свавільні рости та вніс до положень «Руської правди» зміни.

Крім кредитних відносин та правил, що їх регулювали, в Київській Русі вже існували в початковому вигляді банківські установи.

«Руську правду» в різних місцевостях Київської Русі доповнювали власні законодавчі правила. Так, Псковська Судна грамота — законодавча пам'ятка XII ст. — велику увагу приділяла питанням кредиту та трактувала договір позики і питання про відсотки набагато ширше, ніж «Руська правда». В ній містилися правила застави як рухомого, так і нерухомого майна (землі, води, дворів). Псковське право передбачало також спеціальні записи, які кредитор мав офіційно вести, та боргові розписки, векселі.

Особливих рис набуло регулювання кредитної діяльності в часи Київської Русі між новгородцями і німцями, зокрема, торгівля між ними регулювалася торговими договорами — перший 1189 — 1199 рр., другий 1257 — 1263 рр. Німецькі купці влаштували особливі двори, де вони могли дотримуватися своїх звичаїв та почувалися в безпеці. Економічне та соціальне життя німців усередині німецького двора регулювалося особливими постановами, які затверджувало Союзне ганзейське купецтво. Ганзейський союз забороняв своїм членам давати попки русичам чи брати в них у борг. Це робилося з метою, щоб торгівля в Новгороді не виходила з рук німців. Але й для новгородців німецька торгівля була вигідною, і вони дотримувалися німецьких правил ведення спільних справ. У пізніші часи, на початку XIV ст., розвитку кредитних відносин між руськими новгородцями та німцями заважали часті випадки неповернення новгородцями боргів та підробка поставлених ними товарів (хутро, віск). Через це в договорах між руськими областями та з іноземцями містилася умова: «За поручника, за боржника не стояти, але видати їх по ісправе». Ці дані свідчать про розвинуту кредитну діяльність і про необхідність регулювати її.

У XIII ст. з розвитком торгівлі в балтійській містах виникають кредитні відносини між русичами та балтійцям.

Кредитні відносини настільки поширилися серед населення, що виникла необхідність формувати законодавчі вимоги до проведення кре-

дитних операцій. Наведені вище факти свідчать про існування елементів регулювання кредитної діяльності в Київській Русі.

Після татарської навали середини XIII ст. економічне життя Київської Русі погіршилося. Татарам треба було сплачувати значні збори, для чого народ вдавався до позик під великі відсотки, але, не маючи можливості їх сплатити та повернути борг, потрапляв у рабство. У XIV ст. в Київській Русі зберігся стародавній звичай брати в борг у князів. Монастирі та приватні особи давали гроші в позику під заставу маєтків з умовою викупу у встановлений термін.

5.4. Податкова система Київської Русі

Основним джерелом доходів князівської скарбниці була данина. Це по суті справи спочатку нерегулярний, а потім усе більше систематичний прямий податок. Князь Олег (?–912), затвердившись у Києві, зайнявся встановленням данини з підвладних племен. Як повідомляє історик С.М. Соловйов, «деякі платили хутрами з диму, або населеного житла, деякі по шлягу від рала». Під шлягом, видимо, варто розуміти іноземні, головним чином, арабські, металеві монети, що оберталися тоді на Русі. «Від рала» – тобто із плуга або сохи.

Князь Олег установив данини ільменським слов'янам, кривичам і мері. У 883 р. він скорив древлян і наклав данину: по чорній куниці з житла. У наступному році, перемігши дніпровських жителів півночі, зажадав з них данину легку. Легкість обкладання переслідувала далеку політичну мету. Жителі півночі, що раніше платили данину хазарам, не зробили сильного опору дружині Олега. Це обкладання виявилось для них легшим, ніж у часи залежності від хазар. Про це довідалися радимичі, що жили на берегах річки Сожі, і без опору стали сплачувати данину київському князеві, щоб захистив їх від хазар. Хазарам вони платили по два шляги від рала, а тепер стали платити по одному шлягу.

Тоді ж з'являються відомості про російську гривню. Населення Новгороду було зобов'язане щорічно платити князеві 300 гривень. Це був цільовий збір на утримання найманої дружини для оборони північних кордонів. Гривнею називався злиток срібла різної форми, звичайно довгастої, що слугував найбільшим міновим знаком на Русі аж до XIV ст.

Данину стягували двома способами: повозом, коли її привозили в Київ, і полюддям, коли князі або князівські дружини самі їздили за нею.

Одна з таких поїздок до древлян сумно закінчилася для спадкоємця Олега – князя Ігоря (?–945). За свідченням Н.М. Карамзина, Ігор забув, що помірність є чеснота влади, і обтяжив древлян тяжким податком. А одержавши його, повернувся вимагати нової данини. Древляни не стерпіли «подвійного оподаткування» і вбили князя.

Відомо, в Давній Русі було й поземельне обкладання. Непряме оподаткування існувало у формі торговельних і судових мит. Мито «миті» стягувалося за провезення товарів через гірські застави, мито «перевезення» – за перевезення через річку, мито «вітальня» – за право мати склади, «торговельне» мито – за право влаштовувати ринки. Мита «вага» й «міра» установлювалися відповідно за зважування й вимір товарів, що було в ті роки досить складною справою.

Судове мито «вира» стягувалося за вбивство, «продаж» – штраф за інші злочини. Судові мита становили звичайно від 5 до 80 гривень. Наприклад, за вбивство чужого холопа безвинно вбивця платив панові ціну вбитого у відшкодування витків, а князеві – мито в сумі 12 гривень. Якщо вбивця зник, то виру платили жителі округу, верви, де було зроблене вбивство. Обов'язок верви схопити вбивцю або платити за нього виру сприяв розкриттю злочинів, запобіганню ворожнечі, сварок, бійок. Суспільну виру не платили у випадку вбивства при розбійному нападі. Виникнувши як звичай, ці порядки були узаконені в «Руській правді» князя Ярослава Мудрого (кінець 978 – 1054 рр.).

ТЕСТИ ДЛЯ ПЕРЕВІРКИ ЗНАНЬ СТУДЕНТІВ

1. Гроші виникли внаслідок поділу праці, інтенсифікації ремесла і торгівлі:

- а) так;
- б) ні.

2. Первинною формою банківництва виступало лихварство:

- а) так;
- б) ні.

3. Основними грошовими одиницями Стародавньої Греції були:

- а) халк;
- б) драхма;
- в) обол;
- г) лепта;
- г) динарій.

4. Найбільш розвинутою монетною системою Стародавньої Греції була:

- а) аттична;
- б) фокейська;
- в) перська.

5. Які монетні системи засновувалися на золоті та електри:

- а) мілетська;
- б) фокейська;
- в) перська;
- г) євбейська?

6. Які кредити надавали трапезити:

- а) кредити під заставу рухомого і нерухомого майна;
- б) морські позики;
- в) немає правильної відповіді?

7. Державними банками в Стародавній Греції були:

- а) храми;
- б) бані;
- в) кузні.

8. Залучені вклади грецькі трапезити використовували в обороті для надання позик і кредитів:

- а) так;
- б) ні.

9. Держава не втручалася в діяльність трапез:

- а) так;
- б) ні.

10. Середній відсоток за кредитами грецьких банків становив:

- а) 10 %;
- б) 12 %;
- в) 5 %.

11. Банкіри та їхні клієнти в Стародавній Греції були повністю захищені юридично:

- а) так;
- б) ні.

12. Які два типи монетних систем розрізнялися в Стародавній Греції:

- а) системи, побудовані на драхмі;
- б) системи, побудовані на статері;
- в) системи, побудовані на динарі;
- г) немає правильної відповіді.

13. Найрозвинутішою системою Стародавньої Греції була:

- а) аттична;
- б) фокейська;
- в) перська;
- г) немає правильної відповіді.

14. Кожна грецька монета містила з одного боку емблему відповідного полісу, з іншого – номінал:

- а) так;
- б) ні.

15. Діловий центр грецького полісу називався:

- а) алаге;
- б) агора;
- в) бона;
- г) немає правильної відповіді.

16. Плата за обмін монет у давньогрецькій трапезі називалася:

- а) алаге;
- б) агора;
- в) бона;
- г) немає правильної відповіді.

17. Перші грецькі трапези виникли:

- а) у 250 р. до н. е.;
- б) у 420 р. до н. е.;
- в) у 520 р. до н. е.;
- г) немає правильної відповіді.

18. Система зберігання грошей у храмах називалася:

- а) депозит;
- б) “економіка горщиків”;
- в) депозит до запитання;
- г) немає правильної відповіді.

19. Храми-банки використовували залучені кошти для фінансування торгівлі:

- а) так;
- б) ні.

20. Перші грецькі банкіри за походженням були заможними сеньйорами:

- а) так;
- б) ні.

21. Діяльність трапез почали вважати почесним заняттям:

- а) з III ст. до н. е.;
- б) з 520 р. н. е.;
- в) немає правильної відповіді.

22. Римські банкіри до спеціалізації на певних операціях називалися менсаріями:

- а) так;
- б) ні.

23. У результаті спеціалізації на певних операціях римські менсарії розділилися на нумуляріїв та аргентаріїв:

- а) так;
- б) ні.

24. Рабство за борги було відмінено в:

- а) 326 р. до н. е.;
- б) 443 р. до н. е.;
- в) 263 р. до н. е.;
- г) немає правильної відповіді.

25. Перша римська монета мала назву:

- а) обол;
- б) ас;
- в) халк.

26. Карбування монет у Стародавньому Римі почалося в:

- а) 326 р. до н. е. ;
- б) 269 р. до н. е. ;
- в) 963 р. до н. е.

28. В основі монетної справи Стародавнього Риму лежав:

- а) халк;
- б) драхма;
- в) фунт;
- г) лепта.

28. Ухвала рішення про карбування монет у Стародавньому Римі була привілеєм сенату і спеціальної колегії:

- а) так;
- б) ні.

29. Вміст срібла в римських монетах віддзеркалював стан економіки в той час, коли вони карбувалися:

- а) так;
- б) ні.

30. У діяльність римських банкірів держава не втручалася:

- а) так;
- б) ні.

31. Характерними ознаками ведення банківської справи Стародавнього Риму були високий рівень організації діловодства та детальна правова регламентація банківських операцій:

- а) так;
- б) ні.

32. Перші етруські монети карбувалися:

- а) із золота та бронзи;
- б) із золота, бронзи та електру;
- в) із золота, бронзи, срібла та міді;
- г) немає правильної відповіді.

33. Основними монетними номіналами Стародавнього Риму були:

- а) срібний сестерцій;
- б) бронзовий ас;
- в) денарій;
- г) золотий халк.

34. Римська імперія не мала торгових відносин за межами своєї території:

- а) так;
- б) ні.

35. Монетне виробництво Стародавнього Риму могло бути предметом викупу:

- а) так;
- б) ні.

36. Міністр фінансів Стародавнього Риму називався:

- а) аурес;
- б) прокуратор;
- в) перфект;
- г) немає правильної відповіді.

37. Форми позивних жалоб були опубліковані в:

- а) 304 р. до. н. е.;
- б) 326 р. до. н. е.;
- в) 403 р. до. н. е.;
- г) немає правильної відповіді.

38. Документальне розпорядження у Стародавньому Римі мало назву:

- а) раціонібус;
- б) аурес;
- в) хірографе;
- г) немає правильної відповіді.

39. Аргентарії в містах об'єднувалися в колегії із солідарною відповідальністю:

- а) так;
- б) ні.

40. Чиновник, який контролював проведення цензу, не мав повноважень зменшувати податок:

- а) так;
- б) ні.

- 41. Податком зі спадщини обкладалися лише жителі провінцій:**
а) так;
б) ні.
- 42. Державні фінансові органи безпосередньо стягували податки з громадян:**
а) так;
б) ні.
- 43. Характерними особливостями варварського карбування монет є невеликі масштаби випуску дрібних монет та їх примітивне оформлення:**
а) так;
б) ні.
- 44. Грошова реформа кінця VIII ст., проведена Карлом Великим, закріпила панування золотого монометалізму:**
а) так;
б) ні.
- 45. У XIII–XIV ст. відновилася система біметалізму, в якій гріш був основною срібною, а флорин – основною золотою монетами:**
а) так;
б) ні.
- 46. Як називалися англійські денарії:**
а) пфенінги;
б) стерлінги;
в) пенні?
- 47. У XVI ст. церква відмовилася від установлювання максимального розміру відсотків за кредитами:**
а) так;
б) ні.
- 48. Середній відсоток за морськими кредитами в XII ст. становив:**
а) 70–80%;
б) 20–25%;
в) 5–10%.
- 49. При двосторонній коменді кредитор вносив 75 % необхідної суми капіталу:**
а) так;
б) ні.

50. У середньовічній Європі християнська релігія сприяла розвитку кредитних відносин:

- а) так;
- б) ні.

51. У IX ст. банківські операції проводили переважно торговельні дома, утворені в містах Північної Італії. Вони не тільки обслуговували внутрішній ринок, а й надавали кредити королям і великим феодалам в усіх європейських країнах від Італії до Англії:

- а) так;
- б) ні.

52. Венеціанські та генуезькі купці надавали перевагу фінансовій діяльності на внутрішньому ринку:

- а) так;
- б) ні.

53. Для банківської справи середньовічної Італії був характерний високий рівень розвитку безготівкових операцій:

- а) так;
- б) ні.

54. Вексельні операції чи безготівкові розрахунки були під жорстким контролем держави і чітко відмежовувалися від позичково-лихварської діяльності:

- а) так;
- б) ні.

55. Капітал торговельно-банківських компаній утворювався лише за рахунок депозитів, що вносилися жителями міста:

- а) так;
- б) ні.

56. Кошти депозитів на поточний рахунок не можна було використовувати для надання кредитів іншим клієнтам чи спрямовувати на фінансування торговельних угод:

- а) так;
- б) ні.

57. У XV ст. одним з найбільших у Європі став банк:

- а) родини Луческо;
- б) родини Медічі;
- в) родини Берлусконі.

58. Німецькі філіали італійських торговельних домів підлягали суворому контролю та були зобов'язані публікувати свої баланси:

- а) так;
- б) ні.

59. У 1545 р. в Англії було встановлено максимальну ставку в розмірі:

- а) 10 % на рік;
- б) 6 % на рік;
- в) 25 % на рік.

60. У 1614 р. венеціанське громадське товариство, головними операціями якого були платежі металевою монетою і паперами товариства, було назване:

- а) побожним банком;
- б) жиробанком;
- в) ломбардом.

61. Джерелом коштів побожних банків були:

- а) кошти монаха Барнабаса;
- б) пожертвування;
- в) строкові депозити.

62. Головним податком Візантії був:

- а) аннона;
- б) агора;
- в) алаге.

63. Відмова короля від втручання в дії крупного землевласника мала назву:

- а) респект;
- б) імунітет;
- в) табу.

64. Податки і мита на користь феодалів збирали:

- а) уповноважені-міністеріал;
- б) уповноважені-раціонібус;
- в) уповноважені-цензори.

65. Непрямі податки збирала держава:

- а) так;
- б) ні.

66. Населення міст несло панщинну повинність:

- а) так;
- б) ні.

67. Основною монетою грошового господарства періоду розвинутого Середньовіччя (середина VIII – кінець XIII ст.) був:

- а) флорин;
- б) пфенінг;
- в) денарій.

68. Основною монетою періоду великих грошових реформ у Європі (XIII–XIV ст.) був:

- а) флорин;
- б) грош;
- в) денарій;
- г) немає правильної відповіді.

69. Основною монетою часу стабілізації монетних відносин у країнах Західної Європи (XV – початок XVI ст.) був:

- а) флорин;
- б) грош;
- в) денарій;
- г) немає правильної відповіді.

70. Як називалася срібна арабська монета, запроваджена наприкінці VII ст.:

- а) дирхем;
- б) динарій;
- в) дукат?

71. Які монети стали прототипами для майбутніх монет руських князів:

- а) дирхеми;
- б) візантійські соліди;
- в) дукати.

72. Господарство на українських землях розвивалося в системі замкненої економіки:

- а) так;
- б) ні.

73. В основі грошової системи Київської Русі лежала монета:

- а) дирхем;
- б) солід;
- в) гривня.

74. Лічильна гривня кун становила певну кількість монет:

- а) так;
- б) ні.

75. Які гривні, що перебували в обігу з кінця XI до XIII ст., були найбільш поширеними на територіях південної та південно-західної Русі:

- а) київські;
- б) новгородські;
- в) литовські?

76. Які гривні перебували в обігу у XII–XV ст. і почали називатися рублями:

- а) київські;
- б) новгородські;
- в) литовські?

77. Які гривні були перехідним типом від київських до новгородських:

- а) чернігівські;
- б) новгородські;
- в) литовські?

78. Які гривні використовувалися для розрахунків із монголо-татарами:

- а) татарські;
- б) новгородські;
- в) литовські?

80. Як за часів Київської Русі змінювалася назва грошей як економічної категорії:

- а) гроші (денги), худоба (скот), куни, пенязі;
- б) худоба (скот), куни, пенязі, гроші (денги);
- в) куни, пенязі, худоба (скот), гроші (денги)?

МОДУЛЬ 2. СТАНОВЛЕННЯ ГРОШОВОГО ОБІГУ І ФІНАНСІВ УКРАЇНИ ПІД ВПЛИВОМ КРАЇН-ЗАГАРБНИКІВ ТА ПІСЛЯ ОДЕРЖАННЯ НЕЗАЛЕЖНОСТІ

ТЕМА 6. ОСОБЛИВОСТІ ГРОШЕЙ ТА ФІНАНСІВ У ПЕРІОД ІСНУВАННЯ ПОЛЬСЬКО-ЛИТОВСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

6.1. Основні риси грошового обігу в Україні у XIV – першій половині XVII ст.

6.2. Розвиток кредитних операцій на території Речі Посполитої.

6.3. Податки Польсько-Литовської держави.

Господарство України, на відміну від країн Західної Європи, на початку XVI ст. розвивалося в умовах недержавності. Українські землі належали Великому князівству Литовському, Польському і Угорському королівствам, Молдавському князівству.

Внаслідок об'єднання Великого князівства Литовського і Польського королівства (Люблінська унія 1569 р.) утворилася держава – Річ Посполита. Чернігово-Сіверські землі, що в 1503 р. належали Московській державі, у 1618 р. були приєднані до Речі Посполитої. Адміністративний поділ, площа і населення українських земель у складі Речі Посполитої в першій половині XVII ст. характеризувалися даними, наведеними в табл. 2.1:

Таблиця 2.1.

Адміністративний поділ, площа і населення українських земель у складі Речі Посполитої в першій половині XVII ст.

Воєводства	Площа, тис. км	Населення, тис. осіб	Кількість поселень
Руське і Волзьке	64,4	1140	3910
Волинське	42,6	650	2200
Подільське	24,1	280	760
Брацлавське	26,7	550	500
Київське і Чернігівське	153,7	1750	3900

6.1. Основні риси грошового обігу в Україні в XIV – першій половині XVII ст.

Татаро-монгольська навала XIII ст. значною мірою зруйнувала політичний та економічний потенціал князівств Східної Європи. Гостра нестача розмінної монети, яка почала відчуватися ще з XII ст., значно по-

силилася в XIII–XIV ст. У “безмонетний період” XII–XIV ст. засобами розмінного платежу та обміну часто є різноманітні товаро-гроші. Гривні – зливки срібла – обслуговують найбільші сфери грошових операцій, стають основним засобом виплати данини – ”татарського виходу”. Не випадково вже в другій половині XIII ст. ще кочова монголо-татарська держава стала спроможною карбувати власні монети – срібні дирхеми. Це, як вважають дослідники, стало можливим завдяки величезній кількості срібла-данини, яке потрапляло з різних регіонів Східної Європи у зливках.

У “безмонетний період” відбуваються зміни гривень-зликів: вони зменшуються в масі, набувають дещо інших форм.

Протягом XIV–XV ст. українські землі входили до кількох державних утворень зі своїми сформованими і такими, що формуються, монетно-грошовими системами.

В результаті походу короля Казимира III в 1349 р. Галицька Русь увійшла до складу Польщі, але як окреме автономне утворення з правом карбування власної монети. Галицькі срібні монети, карбовані з початку 50-х років XIV ст. і до 1414–1415 років, дослідники пов'язують зі згадуваними в тогочасних писемних джерелах “загальновживаними грошами” (“grossi usuali”), “грошами руської лічби (grossi numeri Ruthelialis), “монетами, що курсують у Руській землі“ (moneta in terra Russie).

Оскільки за метрологічними показниками галицькі срібні монети відповідають напівгрошеві, а не грошеві, в історіографії вони називаються квартниками, або напівгрошами. Остаточо не з'ясовано, від якої метричної одиниці карбувалися галицькі напівгроші, але більшість дослідників пов'язує їх карбування з краківською гривнею (лат. маркою). Не виключено також, що галицькі монети карбувалися згідно зі своєю лічильною галицько-руською гривнею, яка через економічні та політичні фактори не знайшла свого продовження в наступних грошово-монетних системах. Галицькі документи другої половини XIV ст. називають “гривні руської лічби” (marca Ruthenialis pagament), ”гривні львівської лічби” (marca lemburgensis pagament), “польські гривні” (marca polonicalis).

Краківська гривня ділилася на 4 лічильні вярдунок (1 вярдунок дорівнював 12 грошам) і 24 лічильних шкойці (шкойць дорівнював 2 грошам). Але протягом значного часу Польща карбувала лише 2 основні номінали – квартники-напівгроші (quarteness дорівнював 1/4 шкойця, дорівнював 1/2 гроша) та денарії (1/8 гроша). З денарієвим номіналом пов'язуються і мідні, кредитні галицькі монети XIV ст., хоча їх назва не зафіксована в джерелах (або не виділена).

За винятком дуже обмеженої емісії за Казимира III (1333–1370 рр.), до 1526 р. в Польщі не карбувалися монети номіналом у гріш – основної монетно-грошової одиниці європейських країн XIII–XV ст. Натомість у

Польщі, як і на інших землях Центральної та Східної Європи, значного поширення набув чесько-празький гріш, карбований згідно з празькою гривнею. У Польщі на лічильну гривню йшло 48 грошів, у Чехії – 60.

Високоякісні празькі гроші користувалися значним попитом і в Україні. Вже в першій половині XIV ст. вони расповсюджуються в Західній Україні, а з кінця XIV – початку XV ст. празькі гроші – найбільш уживані монети на абсолютній більшості українських земель. У писемних джерелах празькі гроші відомі як широкі гроші (*gross lati*).

Утвердження терміну "гріш" на українських землях часто пов'язується з Польщею та її засобами. Але сама назва "гріш" мала загальноєвропейське походження, а в Україні первинно пов'язувалася, напевно, з празькими (чеськими), а не польськими грошами. Назва «гріш» (лат. *grossus* – великий) використовувалася в загальноєвропейському масштабі, дала назву цілому періоду – «періоду гроша» в європейському монетному карбуванні. Нові, більші срібні монети-гроші прийшли на зміну знеціненим дрібним денаріям XI–XIII ст., поступово перейняли на себе основне навантаження як лічильні одиниці. З появою талярів на початку XVI ст. гріш та його фракції перетворилися на розмінні монети, стали синонімами дрібних номіналів з появою грошів.

Але на початку свого існування, в XIV–XV ст., усі «нові-великі» монети пов'язувалися з грошами. Щоб розрізнити різні позначення до основного номіналу додатково було введено такі: «широкі гроші» (празькі-реальні гроші), «загальноуживані гроші», «гроші руської лічби» (галицькі, руські напівгроші), «малі гроші» (*grossi parvi*) польські напівгроші (?) (мал. 6.1).

Першими реальними «грошовими монетами», з якими ознайомлюється населення західноукраїнських земель у першій половині XIV ст., були празькі гроші Вацлава II (1300–1305 рр.) та Яна Люксембурзького (1310–1346 рр.). Карбовані згідно з празькою гривнею, ці повноцінні монети швидко пристосовувалися і до місцевої лічби. Ще задовго до реального знаходження польських монет чи карбування галицьких, у 1320 р. володимирський князь Андрій знижує норму сплати для краківських купців з 3 до 1 гроша. Напевно, вже в цей час на Правобережній Україні гріш починає використовуватися як лічильна одиниця та реальна монета – празький грош.

Входження значної частини українських земель до складу Великого князівства Литовського і Руського мало своїм наслідком визволення від ординського іґа, сприяло поживавленню економічного та політичного життя. В наймогутніших князівствах Південної Русі-України-Київському та Новгород-Сіверському карбуються власні монети за Володимира Ольгердовича (1362–1394 рр.) та Дмитра-Корибута Ольгердовича (1380–

1392 рр.). Писемні джерела не зберегли назви цих монет, але, напевно, вони карбувалися відповідно до місцевих гривневих систем.

Мал. 6.1. Польська монета

Заходи литовської великокнязівської адміністрації в подальшій централізації Литовсько-Руської держави, здійснювані за великого князя Вітовта (1392–1430 рр.) та наступних володарів, сприяють утвердженню загальнодержавної литовсько-руської грошової системи на українських землях. Розповсюдження набувають лічильні литовський рубль та копа, а розмінними номіналами виступають гріш і денарій (у джерелах згадується як пенязь – від німецької назви денарієвої монети “pfennig”). Вже з кінця XIV ст. литовський рубль згадується на українських землях у джерелах. Так, у 1399 р. кияни відкупилися від татарської облоги 3000 “рублеви литовських”, або в іншому літописі: “Кияни, видячи, же зле, трома тисячами рублей сребних грошей окупилися татаром”. З другого десятиліття XV ст. литовський рубль відповідав 100 грошам та 1000 пенязям (денаріям). З другої половини XV ст. литовські рублі регулярно згадуються в джерелах у грошовій лічбі в Україні.

Широкого вжитку на українських землях набула грошово-лічильна одиниця копа (лат. – sexagena), що дорівнювала 60 грошам (для Чехії була еквівалентом гривні).

Таким чином, абсолютна більшість монет з грошового обігу України XIV–XV ст. відносилися до номіналів грошового порядку: гріш, напів-гріш та денарій.

З початку XVI ст. грошове господарство України переорієнтовується на національні засоби обігу країн, до складу яких входила абсолютна більшість українських земель, насамперед Великого князівства Литовського і Руського та Польського королівства.

Період з початку XVI ст. характеризується постійними, але безуспішними спробами польського та литовського урядів уніфікувати грошові системи обох держав. І хоча польські королі з династії Ягеолів були одночасно і Великими князями Литовськими і Руськими, Польща і Велике

князівство Литовське і Руське становили окремі держави з усіма відповідними політичними та економічними інститутами, в тому числі і грошовими системами. Основні номінали литовського карбування були вищі за якістю від польських, 8 грошів литовських за кількістю монетарного срібла (в розмінних номіналах) відповідали 10 польським (мал. 6.1).

Мал. 6.1. Срібний грош Великого князівства Литовського

У 1526–1528 рр. в Польщі проводилася грошова реформа, спрямована на перехід до більш сучасної, прогресивної системи лічби та уніфікацію різноманітних грошових систем, які існували на землях, підвладних Сигізмунду I. В результаті реформи в Польщі була введена золота грошова система, але номінали, виражені в польських злотих, ще не карбувалися. Сам термін лічби – “золотий (злотий)” виник ще в XV ст., коли золоті дукати та флорини, постійно збільшуючи свою вартість, стали коштувати 30 грошів в срібній монеті. Ціни на золоті монети і далі продовжували зростати у сріблі, але золотий як одиниця у 30 грошів закріпився в монетній лічбі, став основою польської національної грошової системи, що й було зафіксовано реформою 1526–1528 рр. Але разом із злотим у монетній лічбі використовується і “гривня лічби краківської” та її фракції, які поступово протягом XVI–XVII ст. поступаються золотим номіналам.

До 1564 р., коли було випущено реальний срібний злотий (польський еквівалент таляра), він залишався лише грошово-лічильною одиницею. Монетами ж цієї системи були 6 грошів, 3 гроші, гріш, напівгріш, солід – $1/3$ гроша і денарій – $1/8$ гроша. Реформа 1526 – 1528 рр. не змогла реально об’єднати грошове господарство Польського королівства і Великого князівства Литовського, чії монети карбувалися за власною стопою. Тут основною лічильною одиницею залишалася копа. Лиш піс-

ля Люблінської унії 1569 р. в результаті заходів короля Стефана Баторія польська і литовська грошові системи було уніфіковано. Литовські і польські монети карбуються за однаковою стопою визначених типів і номіналів. Припиняється емісія старих номіналів (напівгрошів), розпочинається карбування нових, що значно розширюється за Сигізмунда III (1587–1632).

На українських землях найбільш уживані номінали отримували свої назви та звучання. Соліди звалися шелягами (латинське “солід” – польське “шеляг”), гроші – осьмаками (бо дорівнювали колись 8 литовським денаріям). Новим номіналом, введеним у 1614 р. за зразком німецьких драйпелькерів, були півтораки (1,5 гроша). Півтораки, карбовані у величезних кількостях, стали чи не найбільш вживаним номіналом в Україні в XVII ст. На українських землях вони отримали назву “чех” – український переклад німецького *Voehm* (так, у Сілезії монети називалися драйкрецами, варіант – півтораки). Чехами в Україні називалися не тільки польські півтораки, а й схожі до них за зовнішнім оформленням драйпелькери та грошени численних німецьких володінь і прибалтійських міст, що належали Швеції. Монети номіналом у 3 гроші в Україні називалися шагами (походження назви не з'ясовано), в 6 грошів – шостаками. Карбовані в 1608 р. великі срібні монети в 1/4 таляра – орти в українських джерелах згадуються, як “урти”, “вурти”. Бажаною монетою в Україні були талюри та напівталюри, оскільки, на відміну від дрібних номіналів, майже не знецінювалися. До дрібних номіналів курс талярів постійно підвищувався: в 1580 р. таляр коштував близько 35 польсько-литовсько грошів, у 1631–1640 рр. – близько 90, а в 1671–1700 рр. – 180–200 грошів. Але польсько-литовські талюри XVI–XVIII ст. – рідкісні монети і практично не трапляються серед українських знахідок.

Для Речі Посполитої, куди в XVII ст. входила абсолютна більшість українських земель, усі номінали узгоджувалися із злотою системою лічби.

6.2. Розвиток кредитних операцій на території Речі Посполитої

Одночасно із зростанням торгівлі та грошового обігу на українських землях у XVI–XVIII ст. поширилися кредитні операції й лихварство. Необхідність кредиту була зумовлена також відсутністю в купців вільних коштів. Наприклад, група львівських купців у 1621 р. мала боргові записи і розписки молдавських купців на 10 тис. золотих. У 1649 р. львівський купець М. Хадзаєвич, користуючись кредитом, закупив у Молдавії товарів на 25 тис. золотих, які були затримані кредиторами за несплату боргу. Оперування кредитами підвищувало дієвість торгових операцій, спрощувало розрахунки. Наймасовішими були короткостроковий споживчий кредит і комерційний кредит на великі суми. В XVIII ст. пози-

ки до 100 золотих становили абсолютну більшість кредитних операцій у Тернополі (71 %), Рогатині (62 %), Тереховлі (59 %). У Руському воєводстві зафіксовано чимало випадків заборгованості магістратів Тереховлі, Рогатина, Снятина, які за борги розплачувалися громадськими землями, сіножатями, поступалися вільностями. Комерційний кредит брали для купівлі великих партій товару.

Лихварство було поширене серед представників різних верств населення (купців, орендарів, корчмарів, старостів, війтів). Найбільше ним займалися вірменські та єврейські купці, які часто спеціалізувалися в цій галузі. В Галичині своєрідними банківськими організаціями були єврейські міські громади (кагали). Позиковий відсоток був високим — від 8 до 20 % на рік, а на короткострокові періоди — 50—100 %, часто виступав у натуральній формі (передача користування землею та ін.). Нерідко в ролі кредитних контор виступали католицькі костели й монастирі, православні братства. Великі позики надавалися магнатам, шляхті, купцям і козакам, навіть королям.

6.3. Податки Польсько-Литовської держави

З XVI ст. приходять в Україну Магдебурзьке право, яке стає визначальним у податковому та митному регулюванні. Магдебурзьке право — це письмовий королівський дозвіл на місцеве самоврядування, куплене горожанами окремих міст і містечок, або дароване жителям окремих міст за особливі заслуги перед короною.

Міський голова чи бургомістр за Магдебурзьким правом був найвищою виконавчою та судовою особою в місті. Він мав право встановлювати розміри податків та мита, відмінити їх чи звільнити від них окремих громадян, розглядав усі майново-боргові спори і виносив за ними рішення.

Міське населення було особисто вільним. Ковалі, гончарі, ювеліри, крамарі об'єднувалися в окремі цехи і сплачували фіксовані податки колективно.

Завдяки Магдебурзькому праву почали швидко розвиватися міста. Чотириста років тому воно було запроваджено в Києві.

Понад півтори тисячі років на наших землях існує такий вид податку, як мито. Спочатку це була платня, яка сплачувалася грішми за перевезення товарів, прогін худоби через державні кордони чи митні застави фортець, міських брам, мостів.

За часів Магдебурзького права було запроваджено помірне торговельне мито. І сплачувалося воно з певної міри привізного товару. Розмір помірною був сталим і декілька століть не змінювався: два гроші за одну одиницю товару.

Часто помірне торговельне мито органами міського управління змінювалось іншими вимогами.

За часів Гетьманщини частину податків, що стягувалися з населення, було скасовано. Шляхта, козацька старшина були звільнені від податків повністю. Лише міщани і селяни платили стацію – податок на утримання війська, а також сплачували податок із промислових прибутків.

ТЕМА 7. ГРОШОВЕ ГОСПОДАРСТВО ТА ФІНАНСИ КОЗАЦЬКО-ГЕТЬМАНСЬКОЇ ДОБИ

7.1. Грошовий обіг в українському козацтві.

7.2. Банківські інституції в Західній Україні.

7.3. Формування української фіскальної системи в добу Гетьманщини (друга половина XVII – початок XVIII ст.).

Козацько-гетьманська доба охопила період, що почався з 1551–1554 рр. і закінчився знищенням Катериною II Запорозької Січі на початку червня 1775 р. Того страшного року царський генерал Текеля (походженням серб) підступно, коли більшість запорізьких козаків була на турецькому фронті, захопив і знищив колиску козацької, а значить, і української державності. Під час перебування Запорозької Січі в складі Польсько-Литовської держави та Речі Посполитої залежність козаків від держави була значною мірою номінальною. Але Переяславська рада і підписання в 1654 р. Березневих статей стали початком російської експансії на українські землі, яка охоплювала всі сфери господарського й культурного життя.

Козацька доба ввібрала й Гетьманщину, яка тривала 114 років – від середини XVII ст. до 1764 р., коли Україну було позбавлено автономії. У 1796 р. на території колишньої Гетьманщини Росія утворила Малоросійську губернію.

7.1. Грошовий обіг в українському козацтві

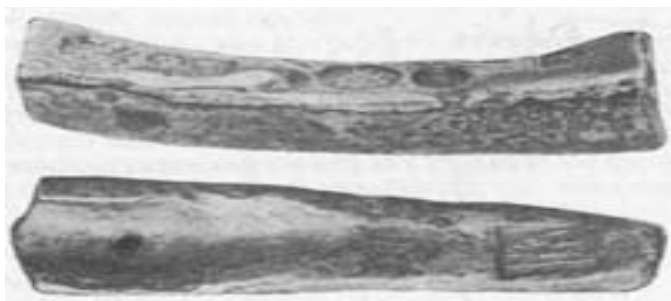
Належність українських земель до складу Речі Посполитої пояснювала домінування на вітчизняному грошовому ринку польських і литовських номіналів. Вони були популярними і в козацькому середовищі.

Судячи з чинної за козацької доби податкової системи, яка містила й податкові ставки на утримання війська, найбільш поширеними грошовими одиницями, що використовувалися для великих фінансових операцій, були червоні золоті. Цими золотими монетами, найімовірніше, були голландські, угорські та італійські дукати. Необхідно також пам'ятати, що золотим називалася лічильна одиниця, яка складала 30 грошів.

З-поміж срібних іноземних монет в обігу були талери. Особливо популярними були голландські, що отримали назву левендальдерів, яка, ймовірно, походила від зображеного на монеті лева, що стояв на задніх лапах. Їх випуск почався 1575 р. Хоча спершу вони були призначені для внутрішнього обігу, згодом почали обслуговувати міжнародну торгівлю. За масою і розміром левендальдери були подібними до талерів німецьких та австрійських земель, але мали менший вміст щирого срібла (в монеті, яка важила 27,648 г, було 20,736 г дорогоцінного металу).

Дослідники вважають, що левендальдери на українських землях також називалися левковими талярами, левками та левами. Але на Запоріжжі були популярними ще одні монети, що мали назву левів. Так називали турецькі піастри, які внаслідок жвавої торгівлі українських козаків із південними народами потрапляли на Запорозьку Січ. Ця срібна монета у 30–70-х роках XVIII ст. відповідала 60 російським копійкам або вдвічі більшій кількості турецьких чи кримських монет — башликів або акче. Крім уже названих номіналів, на Запорозьку Січ потрапляли срібні пари, карбовані південними сусідами. Із дрібніших номіналів у Запорозькій Січі в обігу перебували півторагрошовики (чехи), орти, шеляги, шостаки. Так тривало до середини XVII ст., поки не почалися значні зміни в грошовому обігу Речі Посполитої та Московської держави.

Грошова система Росії була заснована на рублі (мал. 7.1). На межі XIII–XIV ст. у Східній Європі для злитків срібла починає застосовуватися термін “рубль”. Існує кілька версій про походження цього терміна. Але абсолютна більшість дослідників пов’язує його з дієсловом “рубить”, зі зменшенням, поділом гривні-зливка. Тривалий час обидва терміни вживалися паралельно.

Мал. 7.1. Рубль

Щоб уніфікувати грошову систему, в 1534 р. Єлена Глинська провела грошову реформу, за якою різні грошові номінали було замінено на єдиний (рубль).

У період приєднання України до Московії в Російській державі існували суттєві проблеми в грошовому обігу. Єдиним законним засобом платежу залишалися срібні копійки та дуже рідкісні денги. Крім того, їх катастрофічно не вистачало для оплати військових видатків, зокрема платні війську, яке вело війну з Польщею. Сировиною для виготовлення срібних монет були західноєвропейські талери, які в Росії називалися єфимками. На ринок вони не надходили, бо обіг іноземних монет у країні було заборонено.

Щоб вийти з цієї складної ситуації, російський цар Олексій Михайлович (1629—1676 рр.) вирішив провести грошову реформу. Ще однією причиною для цього була необхідність поширення російських монет на українські землі та вилучення з них польських номіналів.

Першим етапом грошової реформи, що тривала з 1654 р. до 1663 р., було введення в обіг неповноцінних срібних рублів і півполтин, а також мідних полтин, алтинів (3 копійки) і грошів (2 копійки). Срібна монета, на якій був напис «рубль», за масою відповідала 64 срібним копійкам, які не вилучалися з обігу, але за номінальною вартістю ділилася на 100 копійок. Мідна полтина за номінальною вартістю коштувала більше, ніж срібна. Срібні півполтини карбувалися на секторах, розрублених на чотири частини талерів.

Податкові платежі повинні були проводитися лише старою срібною монетою. Нові мідні могли бути в обігу лише в європейській частині Росії, а в Сибіру будь-які платежі мали здійснюватися за допомогою нових або старих срібних монет.

Обіг і використання нових грошей регламентувалися царською грамотою, яка встановлювала їхній примусовий курс і кару за відмову приймання. Але в населення, яке не дуже зважало на укази, більшим попитом користувалися старі срібні копійки. Проблеми виникли також і з карбуванням нових монет. «Молотові снаряди» постійно ламалися, штемпелі розбивалися, не вистачало майстрів. Це змусило повернутися до ручного карбування монет на розплющеному дроті.

Зваживши на непопулярність нових монет, у 1655 р. уряд вирішив відмовитися від їх карбування. В обігу з'явилися «єфимки з ознакою» (мал. 7.2). Це були західноєвропейські талери, на яких двома штемпелями наносилися кругле зображення копійки та напис «1655», що означав рік випуску. Встановлювався офіційний курс нової монети на рівні 64 копійок, що відповідало її реальній вартості. Єфимки з ознакою були прирівняні до випущених раніше срібних рублів. Ці монети поряд із півполтинами перебували в обігу до 1659 р., коли були викуплені в населення за мідні копійки. Деякі дослідники основною причиною випуску в обіг перекарбованих талерів називають високу популярність цього виду монет на українських землях.

Мал. 7.2. Єфимки з ознакою

У кінці 1655 р. також почали випускати мідні копійки, які за виглядом і масою відповідали срібним. За встановленим примусовим курсом в обігу вони перебували за співвідношенням 1:1. Спершу мідні копійки не викликали неприязні серед простих людей, які були призвичаєні до різних грошових сурогатів. Але уряд карбував їх дедалі більше, скуповував за них срібні копійки. Водночас податки мали сплачуватися лише сріблом. До того ж за мідні копійки викупувалися експортні товари в купців, які потім держава перепродавала на зовнішньому ринку.

Курс мідних копійок катастрофічно падав: в 1663 р. за срібну копійку давали 12 мідних. Це викликало збільшення обсягів їхнього карбування (за п'ять років їх випустили на суму, що становила 20 млн рублів) і зростання цін. В обігу з'явилася велика кількість фальшивих мідних копійок. І хоча за фальшування встановлювалася дуже сувора кара (відрізування рук і ніг, заслання в далекі міста), ним захоплювалися різноманітні верстви населення — від сільських ковалів до бояр і купців. Крім того, фальшивомонетників прикривали високопоставлені особи, серед яких були царський тесть Ілля Милославський та думний дворянин Матюшкін.

Величезна кількість мідних копійок, значне зростання цін, бездіяльність царя стосовно фальшивомонетників призвели до зростання невдоволення серед простого люду, який 1662 р. підняв повстання в Москві, що дістало назву Мідний бунт. Після його придушення було страчено чи заслано до Сибіру 7 тис. осіб. Негативні настрої поширилися і на інші російські міста (Новгород, Псков) та приєднані українські землі, де населення відмовлялося приймати мідні копійки.

Але був і позитивний результат повстання: вже в 1663 р. обіг мідних монет припинили. У населення 100 мідних викупувалися за 1 срібну копійку.

На початку ХХ ст. почалися запеклі дискусії щодо того, чи карбував Б. Хмельницький власну монету.

Хоча власні історичні джерела не донесли до нас відомостей про карбування грошей у Війську Запорозькому, але на користь того, що саме Б. Хмельницький карбував власні монети, свідчать матеріали інших європейських держав. Так, в архівних матеріалах Варшави зберігається лист подільського воєводи С. Потоцького до короля Яна Казимира від 29 жовтня 1652 р. У ньому С. Потоцький скаржився на Б. Хмельницького, який зазіхнув на монетну регалію короля і карбував власні гроші.

Відомо також, що Б. Хмельницький зібрав у Чигирині великі запаси срібла.

Основними опонентами версії про карбування власних монет Б. Хмельницьким були В. Шугаєвський та М. Петровський. З-поміж аргументів, які наводилися цими вченими, варто навести один із незаперечних — ще ніхто ніколи не бачив богданових монет. Крім того, обидва ставили під сумнів достовірність свідчень Кунакова, бо ні один російський купець чи інший дипломат таких звісток російському урядові не приносив.

Ставши в 1658 р. гетьманом, І. Виговський намагався вийти з-під впливу Москви і уклав з Польщею та Литвою Гадяцьку угоду, за якою на території Київського, Брацлавського та Чернігівського воєводств створювалося Велике князівство Руське, яке могло карбувати власну монету для оплати козацького війська. Статті цього трактату також передбачали, що монетний двір може розташовуватись у Києві чи будь-якому іншому місті. Крім того, козацькі монети повинні були карбуватися за зразком литовських. Деякі дослідники вважають, що І. Виговський зробив певні кроки, які засвідчували його наміри щодо випуску власних грошей. Вони полягали в геологічних розвідках біля Києва, які мали на меті пошук срібла. Але дорогоцінного металу не знайшли і відомо, що І. Виговський монет не карбував.

Настрої суспільства, впливи Московії та Польщі призвели до громадянської війни (Руїни) та поділу України на Правобережжя та Лівобережжя, кожне з яких обирало свого гетьмана.

У 1665 р. гетьманом Правобережжя було обрано Петра Дорошенка, який прагнув об'єднати український народ. Вважають, що він карбував монети у Валахії (область у Південній Румунії між Дунаєм і Карпатами) та с. Лисянка (нині Черкаська обл.). У Валахії гетьман наслідував турецькі й татарські монети, а в Лисянці — польські чехи, шеляги і шостаки з польським гербом та іменем короля Яна Казимира. Гадають, що останній монетний двір було організовано між 1659 і 1672 рр., а виготовлення монет тривало до 1674 р.

П. Дорошенко в 1674 р. був змушений зректися булави на користь лівобережного гетьмана Івана Самойловича (1672— 1687 рр.), який об'єднав обидва береги Дніпра, але далі перебував під впливом Москви. Він домовився з московським царем Олексієм Михайловичем, що нові гроші (чехи або півтораки) карбуватимуться за зразком польських, тобто ідентичних маси й розміру, тільки польський герб належало замінити на царський, а ім'я короля — на ім'я царя латиною. Карбувати нову монету було доручено Янові Гранковському, який раніше працював на Львівському монетному дворі, а потім виготовляв гроші для П. Дорошенка. Гроші мали виготовлятися в Путивлі, але помер цар і підготовку було припинено.

У 1676 р. І. Самойлович поставив це питання перед новим російським царем Федором Олексійовичем. На монетах треба було лише змінити ім'я царя та рік випуску. Цар призначив воєводу Федора Хрущова керувати цим процесом. Між ним і гетьманом виникли непорозуміння, які так і не дозволили почати карбування монет за царя Федора Олексійовича.

Але І. Самойлович все ж таки домігся свого. У 1686 р. він почав карбувати чехи в Севську. Так гетьман і московський уряд намагалися профінансувати свої видатки у війні з Кримом. Севські чехи були випущені з низькопробного металу, в якому було більше міді, ніж срібла. Вони містили зображення російського герба (двоголового орла), увінчаного трьома коронами, та легенди, що складалася з початкових літер імені й титулів царів Івана та Петра Олексійовичів латинською мовою. На зворотньому боці було зазначено 1686 р. і місце випуску монет — м. Севськ (нині — Орловська область Російської Федерації). Останній напис дав назву монетам.

Необхідно відзначити особливий спосіб карбування севських чехів, який полягав у тому, що тонка смужка металу прокатувалася між валиками, на яких було вигравіювано штемпелі із зображеннями лицьового та зворотнього боків монети.

Ці монети популярними не стали, і московський уряд у вересні 1687 р. був змушений відмовитися від їхнього випуску.

Всупереч потугам російського уряду припинити обіг іноземної монети на території України, тут популярними засобами платежу залишалися польські гроші (осьмаки), півторагрошовики (чехи) і тригрошовики (шаги). За неофіційним співвідношенням один талер відповідав 90 польським грошам або 60 російським копійкам.

Вагомі зміни в російському та українському монетному господарстві відбулися лише за царювання Петра I (1689— 1725 рр.). Маючи на меті створення грошової системи з великою кількістю номіналів, уніфікацію українського та російського грошових ринків і збільшення доходів казни, цар провів грошову реформу, яка тривала з 1698 р. до 1718 р.

На першому етапі (у 1698 р.) лічильно-ваговий рубль був прирівняний до західноєвропейського талера. Він почав містити 28 г і ділився на 100 срібних копійок. Почалося будівництво та обладнання монетних дворів, де виробництво монет мало здійснюватися за допомоги машин.

У 1700 р. з'явилися нові мідні монети – денга, полушка та півполушки, які становили відповідно пів, чверть і восьму частину копійки (мал. 7.3). Наступний рік характеризувався появою нових срібних полтин, півполтин, гривеників (гривень), що становили 10 копійок, і десять денг (півгривні), тобто 5 копійок. Того ж року почали карбувати золотий червінець (3,44 г), який відповідав західноєвропейському дукату, та подвійний червінець.

Справжній злам стався 1704 р., коли було випущено срібний рубль масою 28 г і його соту частину – мідну копійку. Втім, аж до 1718 р. в обігу перебували старі срібні копійки. Крім того, в 1704 р. почали карбувати мідні полтини (3 копійки). Так роздрібний обіг повністю забезпечили розмінною монетою.

У 1718 р. припинили карбувати срібні копійки і почали випускати нові золоті монети шасою 4,04 г з текстом, що засвідчував їхню вартість, – два рублі. У наступні роки з'явилися нові номінали: мідні 5, срібні 15 і 20 копійок, золоті імперіали (11,61 г золота) і напівімперіали, що становили 10 і 5 рублів відповідно.

7.2. Банківські інституції в Західній Україні

Кредитні відносини в XVII–XVIII ст. описано в праці Я. Рутковського «Економічна історія Польщі». Автор розглядав сільський та міський кредити і зародження перших централізованих банківських установ.

Селяни в разі війни, епідемії, масової загибелі худоби могли отримати кредит у поміщиків. Позики видавалися грошима або в натуральній

формі (найчастіше зерном і сіном) і йшли на сплату податків чи інших заборгованостей. Поміщики вели реєстр селянських боргів, у якому траплялися суми в декілька тисяч злотих. Пани були зацікавлені у поверненні позики і в деяких випадках, аби допомогти боржникам, організували громаду на допомогу.

В селах створювалися громадські кредитні установи. Вони були двох типів: одні надавали в кредит гроші, інші — зерно чи товари. Сільські позичкові каси першого типу діяли на суми, внесені поміщиком під їх заснування, офірувані окремими благочинниками, позичені від багатих селян. Послугами цих установ могли скористатися селяни, які постраждали від стихійного лиха або йшли вчитися якомусь ремеслу. Кредити надавалися також на відкриття ремісничої майстерні, торговельного закладу, купівлю худоби й додаткових наділів землі.

Грошові позики були середньостроковими (1—3 роки). Деякі позичкові каси відсотків не стягували. Інші брали 3,3 % за кредит, узятий на споживання, та 6,6 %, якщо позичені кошти йшли на виробничі цілі. Відомий такий спосіб забезпечення позики: майбутній урожай та худоба господаря мали вдвічі перевищувати суму кредиту. Хоча худоба могла залишатись у боржника, її не можна було виводити за межі села. Крім того, для отримання позики треба було мати поручництво двох господарів.

Оборотний капітал позичкових кас, що видавали позики в зерні, створювався за рахунок позик поміщиків, обов'язкових внесків селян і позичкових відсотків, що становили 12,5 % і сплачувалися також у зерні. Особливо популярними такі кредити були в неврожайні роки.

Розмір відсотків за кредитами залежав від соціального стану кредитора. Найнижчі відсотки брали духовні особи й церковні установи, трохи більший — шляхта, а євреї та лихварі — 40–60 %. Широко практикувалося стягнення відсотків у формі відробітків, експлуатації закладених земель чи продуктами сільського господарства. Відомо, що в середині XVIII ст. соціальний стан кредиторів був таким: 58 % становила шляхта, 29 — духівництво, 7 — євреї та 6 % — прості посполиті.

У XVIII ст. центром приватного банківництва в Польщі стала Варшава. Крім того, приватні банки створювались у Кракові, Познані, Любліні. Багатьма з них управляли іноземці. Банки виконували такі операції: залучали вклади під 6—10 %; брали на зберігання кошти, якими, за домовленістю, могли розпоряджатися; давали кредит купцям і промисловцям, королю й містам. Чимало банкірів паралельно з наданням банківських послуг не полишали торговельної чи виробничої діяльності. Польські банкіри зберігали вклади в іноземних банках (наприклад, голландських), отримували перекази з-за кордону, відігравали роль посередників у залученні державних позик.

7.3. Формування української фіскальної системи в добу Гетьманщини (друга половина XVII – початок XVIII ст.)

Головним державним податком для посполитих, як і для міщан, була стація, яку вони сплачували на користь гетьмана та найманого війська. Якщо спочатку стація збиралася переважно натурою, частково – грошми, то на межі XVII – XVIII ст. все більшого поширення набуває грошова стація при збереженні в значній мірі натуральної. В одних селах була лише натуральна стація, в інших-грошова, часто поєднувалися натуральні та грошові збори. При цьому власті Гетьманщини враховували, чи були в посполитих гроші на момент сплати цього податку чи ні. Якщо на гетьмана із сільського населення збиралася річна стація, то на користь найманого війська посполиті сплачували цей податок раз в один-два місяці. Одиницею оподаткування була робоча худоба, а в деяких регіонах – плуг. При цьому власті Гетьманщини враховували матеріальне становище селянської родини. Середній розмір стації на гетьмана, яку сплачували посполиті, що мали робочу худобу, становив 1 – 2 золотих. Разом із місячним збором на утримання найманого війська (0,2 – 0,25 золотого), середній розмір цього податку дорівнював 4 – 5 золотих. Села, які були підпорядковані магістратам та ратушам, крім сплати стації на гетьмана, давали кошти і на утримання міської адміністрації.

Податки з промислів сплачували ті посполиті, які займалися ними. Такі промисли, як винокуріння, виробництво меду, борошномельний були поширені по всій території Гетьманщини, дьогтьовий та поташний промисли розвивалися лише на півночі, селітряний – на півдні. Тютюн посполиті вирощували в південних полках, однак траплялися плантації цієї культури в деяких сотнях Чернігівського та Ніжинського полків. Натуральні збори з промислів часто становили десяту частину прибутку (тютюнова, медова, дьогтьова десятини) або $1/3$ – $2/3$ прибутків з селянських млинів. Грошові збори з промислів (податок з виробництва горілки – „показанщина”), із селян-мельників („покабанщина” та „поколющина”), з пивоварів („скапщина”) в багатьох випадках мали фіксований розмір, відрізняючись лише залежно від полків та сотень. Орендні збори поширювалися лише на посполитих, які займалися шинкуванням горілкою.

Піддані світських та духовних землевласників, користуючись протекцією своїх панів, виконували ряд повинностей у значно менших обсягах або просто звільнялися від них. Однак підводна повинність, утримання на постій найманого війська, ремонтно-будівельні роботи поширювалися на всі категорії сільського населення, тоді як на утримання артилерії чи військової музики залучалися лише окремі села.

Враховуючи те, що розмір стації в багатьох випадках не перевищував 10 % середнього прибутку селянської родини, а заняття промислами являли собою додатковий заробіток для посполитих, у цілому податкова система Гетьманщини була посильною для них.

Більш негативний вплив на матеріальне становище посполитих мало виконання ними державних повинностей. І головну роль тут відіграли постійні війни, які потребували від населення великої кількості транспортних засобів, у тому числі і для московського війська; утиски з боку посланців, військових та козацької старшини, які вимагали від посполитих занадто велику кількість підвід, харчів і напоїв або зловживали при виконанні робіт сільським населенням; прагнення світських та духовних землевласників захистити своїх підданих від виконання державних повинностей і тим самим перекласти їх на інші категорії посполитих. Крім того, було враховано прагнення селян уникнути виконання державних повинностей шляхом запису до козацького реєстру, переселення на „слободи”, перехід у підсусідки тощо.

Оподаткування міського населення розкриває основні види державних податків міщан, які становили до 10 % населення Гетьманщини, систему збору та вплив на їхнє матеріальне становище. Якщо більшість видів державних податків (стація, орендні збори, показанщина, скапщина, військова мірочка, покабанщина, поколющина, медова, дьогтьова десятини тощо) були поширені як на міщан, так і на посполитих і навіть їхній розмір був приблизно однаковим, відрізняючись лише залежно від полків чи сотень, то при зборі податків враховувалися різні групи міського населення за родом занять. Орні міщани були головними платниками натуральної та грошової стації до гетьманського двору, яка збиралася від робочої худоби чи залежно від прибутків. Крім того, значна частина цієї групи міського населення займалася промислами, сплачуючи додаткові податки до військового та полкових скарбів. Промислові міщани сплачували податки переважно з промислів натурою або грішми. Ярмаркові та торговельні збори, які сплачували дрібні торгівці, надходили до міських бюджетів, частково до військового та полкових скарбів. Купці, які займалися закордонною торгівлею, сплачували лише ввізне і вивізне мита (індукту та евекту), розмір яких дорівнював приблизно 2 % від вартості товарів. Цехові ремісники, замість сплати податків, найчастіше виконували державні повинності за своєю спеціальністю. Якщо і сплачували податки, то переважно натурою, частково – грішми. Починаючи з часів гетьманування І. Самойловича (1672 – 1687рр.), переважна більшість міщан, крім міської верхівки, залучається до сплати стації на утримання найманого війська.

Враховуючи подібність розмірів державних податків сільського та міського населення, можна судити, що податкова система Гетьманщини не була обтяжливою і для міщан.

Виконання військової повинності давало козакам ряд прав та привілеїв: звільнення від основної маси державних податків і повинностей, право приватної власності на землю та інше майно, власне судочинство тощо. За це козаки були зобов'язані на перший поклик старшини з'явитися до війська з власною зброєю, боеприпасами, провіантом, транспортними засобами. Невиконання військової служби суворо каралося штрафами, грошовими виплатами, ув'язненням, позбавленням козацьких прав та привілеїв і навіть смертною карою, про що свідчать тогочасні історичні джерела. Переважна більшість реєстрового козацтва сумлінно виконувала військову службу з молодих років до глибокої старості.

Однак військова повинність мала й негативні моменти: По-перше, служба у війську потребувала значних фінансових витрат, що в умовах безперервних воєн та в поєднанні з будівництвом фортець за наказом царя призводило до розорення значної частини реєстрового козацтва. По-друге, світські та духовні землевласники, незважаючи на права та вольності, якими користувалися козаки, перетворювали їх на своїх підданих або просто виселяли з маєтностей. До того ж козацька старшина почала скуповувати їхні землі. Як наслідок, на межі XVII – XVIII ст. відбувається майнове розшарування реєстрового козацтва та його поділ на „виборних” козаків та „підпомічників”. Підпомічники вже не брали участі у військових походах, а допомагали виборним козакам грішми, провіантом та транспортними засобами.

ТЕМА 8. ГРОШОВА ТА ФІНАНСОВА СИСТЕМИ УКРАЇНИ У СКЛАДІ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ

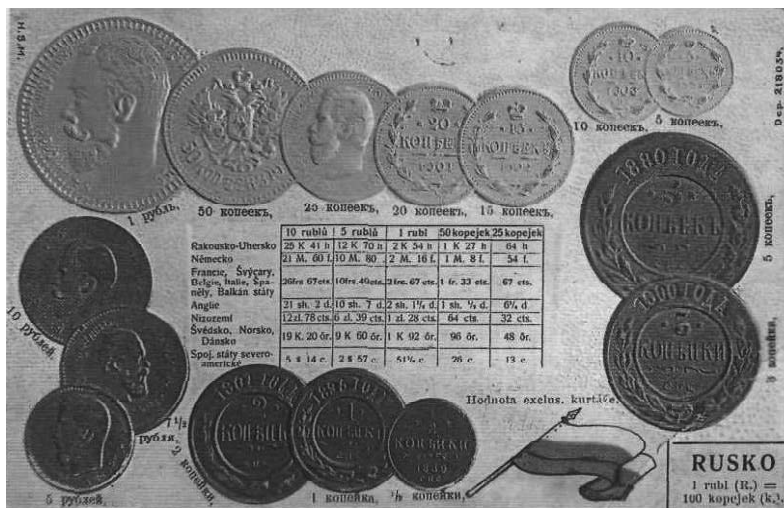
- 8.1. Елементи грошового господарства на території українських земель у складі Російської імперії.
- 8.2. Становлення банківської системи Російської імперії.
- 8.3. Податкова система на українських землях у складі Російської імперії.
- 8.4. Зародження страхування в Російській імперії.

Більшість українських земель наприкінці XVIII ст. потрапила під владу Росії. Внаслідок цього українці були позбавлені будь-якої можливості самостійно творити свою долю. Це поширювалося на всі сфери господарського життя зокрема на фінансово-кредитні відносини. Монопольним правом на регулювання фінансових потоків на території всієї новоствореної держави володів царський уряд на чолі з самодержавцем. Тому будь-яка економічна реформа, яку здійснював російський уряд, поширювалася безпосередньо на ту територію українських земель, що пере-

бувала в складі Російської імперії. Така ситуація тривала до Першої світової війни. Поза російським кордоном залишалися тільки західні землі – Галичина, Буковина й Закарпаття, що належали монархії Габсбургів.

8.1. Елементи грошового господарства на території українських земель у складі Російської імперії

Українські землі, що перебували в складі Російської імперії, цілком підпадали під царську владу. Внаслідок цього українці були позбавленні можливості самостійно творити свою долю, не кажучи вже про карбування власної грошової одиниці.

Мал. 8.1. Поштова листівка з основними монетами Російської імперії¹

Тому будь-яка економічна реформа російського уряду поширювалася на українські землі. Так, спочатку поневолення на українських землях діяла ще реформа Петра I. В обігу перебували російські срібні, мідні і золоті монети, які поступово витіснили польські і татарські (мал. 8.1; 8.2).

Перші спроби реформування грошової системи як Росії, так і України були здійснені Катериною II (мал. 8.3).

У 1787 р. під час оглядин Катериною II завойованих земель за наказом князя Потьомкіна-Таврійського було викарбувано срібні монети номіналом 2, 5, 10 і 20 копійок. Але ці гроші в обіг не потрапили.

¹ Поштова листівка із серії «Монети главнейших государств. – Изд. NSM. – Дер. – 218034. – 1905 – 1908.

За царювання Павла I зовнішній вигляд срібних монет зазнав певних змін. Із срібного рубля зникли портрети. Їх заступив девіз лицарів тамплієрів: “Не нам, не нам, а імені твоему”.

Мал. 8.2. Рубль, 1725 рік

Мал. 8.3. Рубль, 1780 рік

Мал.8.4. Рубль, 1799 рік

Мал. 8.5. Рубль, 1804 рік

За Олександра I зображення на монетах знову дещо змінилося. На лицевому боці з'явився дещо змінений герб Росії: на плечі орла накинуто ланцюг ордена Андрія Первозваного (мал. 8.4; 8.5).

Від 1812 р. на монетах почали вказувати ще й масу (мал. 8.6).

Мал. 8.6. Рубль 1817 року

За царювання Миколи I в Російській імперії розпочали карбувати монет із платини. Так, у 1828–1845 рр. було випущено в обіг платинові монети вартістю 3, 6 і 12 рублів (мал. 8.7).

Таким чином, металева грошова система на українських землях у складі Російської імперії була представлена у грошовому обігу золотими, срібними, мідними і платиновими монетами [51].

Першими паперовими грошима на території Російської імперії вважаються асигнації Катерини II. У грошовий обіг вони надійшли в 1769 р.

Мал. 8.7. 3 рублі 1843 року

До 1839 р. в Російській імперії виникла необхідність зміцнити фінансову систему, підірвану випуском асигнацій. «Верстат», запущений ще 1769 р., за сім десятиріч підірвав довіру населення до мідної монети, що забезпечувала асигнації. Так, на початку XIX ст. рубль, виражений в асигнаціях або в мідній монеті, оцінювався тільки в 68 копійок сріблом. Маніфест 1839 р. «Про облаштування грошової системи» проголосив «срібну монету російського карбування... головною платіжною монетою, а срібний рубль головною мірою (монетною одиницею) грошей, що перебувають в обігу в державі...». Реформою було введено срібний монеталізм, коли один із благородних металів (срібло або золото) слугує основою грошового обігу, що проіснував лише з 1843 до 1852 р. З 1839 до 1848 р. карбували більш важку мідну монету (на 16 рублів з пуду міді), призначену для забезпечення стійкості паперового рубля. На серії цих монет від 1/4 копійки до 3 копійок у позначення номіналу було включене слово «серебро».

Фонд грошового обігу на території України до середини XIX ст. вже практично не відрізнявся від загальноросійського. З міді карбувалися монети в полушку (1/4 копійки), деньгу (1/2 копійки), в 1, 2, 3 і 5 копійок. У білоні — 5, 10, 15, 20 копійок. У сріблі — 25, 50 копійок і рубль. У золоті в XIX — на початку XX ст. карбувалося 3, 5, 10, 15 і 25 рублів.

Реформа 1839—1843 рр. лише на деякий час зміцнила фінанси Росії. Невдала Кримська війна (1853—1856) спричинила нову кризу, й банки відмовилися від обміну асигнацій на золото та срібло. Настав період широкого паперово-грошового обігу.

Зростаючі емісії паперових грошей протягом історії їх існування на покриття здебільшого воєнних витрат призвели до того, що паперові гроші позбавлялися будь-якого забезпечення, швидко знецінювалися, втрачаючи купівельну спроможність (мал. 8.8).

Мал.8.8. Державний кредитний білет номіналом п'ять рублів, 1847 р.

З 1876 р. єдиним центром карбування монет у Російській імперії став Петербурзький двір. Але з 1861 р. царський уряд часто розміщував замовлення на карбування монет за кордоном. Так, у Парижі та Страсбурзі карбували білонні монети вартістю 10, 15 і 20 копійок. У 1896 р. Паризький монетний двір карбував срібну монету вартістю 25, 50 копійок і рубль. А в 1897— 1899 рр. у Брюсселі й Парижі карбували полтинник і рубль (всі 900-ї проби).

У 1895—1897 рр. міністр фінансів С. Ю. Вітте здійснив нову грошову реформу, яка запровадила золотий монометалізм. Вітте встановив вільний обмін кредитних білетів (випуск їх було обмежено) на золоту монету з розрахунку один до одного. Але одночасно було зменшено золотий вміст рубля на третину (імперіал дорівнював тепер 15 рублям).

У цілому грошова реформа була прогресивною, оскільки забезпечувала перехід до золотого стандарту і сприяла стабілізації грошової системи. Водночас слід зазначити, що грошова система Росії була побудована нерационально.

З 1897 по 1914 р. насправді в Росії не було банкнотного обігу, а був обіг золотих сертифікатів. Держбанк фактично майже ніколи повністю не використовував емісійного права. Банкноти, що були в обігу, за винятком 1906—1907 рр., покривалися наявним золотим фондом більше ніж на 100 %. Тільки за ці два роки під впливом російсько-японської війни, а

особливо в результаті революції, уряд змушений був збільшити кількість банкнот в обігу, і золоте покриття впало нижче 100 %.

Про нераціональність будови грошової системи свідчить також висока в обігу золота порівняно з кредитними білетами, що збільшувало непродуктивні витрати обігу. Крім того, Держбанк змушений був утримувати непродуктивно понад мільярдний запас золота для забезпечення порівняно невеликої кількості кредитних білетів в обігу. Це також додатково збільшувало витрати обігу, тоді як країна відчувала гостру нестачу в капіталах. Така грошова система була вкрай дорогою і нееластичною.

Негативним явищем була також висока частка в обігу срібної монети — понад 10 %. На 1 січня 1901 р. в обігу перебувало срібної монети на 232,7 млн руб. Випускаючи в обіг таку велику кількість срібла, царський уряд намагався обмежити обіг золота, зберегти золотий запас Держбанку, а також одержати дохід до скарбниці. Спроби уряду впровадити в обіг якомога більшу кількість срібла (повне використання норми емісії срібла давало змогу випустити в обіг його майже на 400 млн руб.) не мали успіху. Срібна монета для здійснення платежів була вкрай незручною. А оскільки в роздрібному обороті і для невеликих і середніх розмірів сум платежів її використовували найчастіше, то грошовий обіг був громіздким і незручним.

Грошову систему Російської імперії після реформи можна охарактеризувати як систему золотого монометалізму із золотосертифікатним і срібним обігом. На 1 січня 1914 р. грошова маса в обігу становила (відповідно — у млн руб. і відсоток):

кредитні білети — 1665 (65,2);

золоті монети — 494 (19,3);

срібні монети — 226 (8,8);

мідні монети — 18 (0,7);

казначейські білети — 150 (6).

Разом: 2553 (100).

Землі Галичини, Буковини та Закарпаття до листопада 1918 р. перебували в складі Австрійської (з 1868 р. — Австро-Угорської) імперії. До перетворення монархії Габсбургів на дуалістичну, в обігу були в основному австрійські монети — мідні крейцери (один срібний талер дорівнював 90 крейцерам), які карбували до 1891 р., срібні союзні талери, а також срібні і золоті флорини.

1892 р. після проведення грошової реформи в Австро-Угорщині система грошового обігу стала цілком «зав'язаною» на кроні. Випускали срібні монети в 1, 2 і 5 крон, а також у 10 і 20 крон у золоті для Австрії і Угорщини окремо і, відповідно, мали написи австрійським діалектом німецької мови і угорською мовою. Незважаючи на те, що монети випускали окремо для двох частин Дунайської монархії, їх вага й маса були

ідентичними. Закарпаття входило до угорської частини багатонаціональної імперії, Галичина й Буковина — до австрійської. Розмінною монетою були гелери (карбувалися з мідно-нікелевого сплаву). З початком Першої світової війни на території Австро-Угорщини, як і в Росії, зруйнувалася система обміну асигнацій на золото та срібло. Із закінченням війни в листопаді 1918 р. почалася нова доба в історії обігу монет на землях України

В Росії відповідальність за фальшивомонетництво як самостійний злочин була запроваджена указом царя Олексія Михайловича про грошових крадіїв. За часів Петра I підробники монет підлягали страті, а ті, хто доносили, отримували винагороду. “Крадіям” вливали розплавлений метал у горло або відтинали голову.

За часів Катерини II фальшивомонетники каралися не так суворо. Так, восени 1794 р. відставний капітан Фрейденберг і колишній поручик барон Гумперхт за виготовлення фальшивих асигнацій були засуджені до втрати чинів та дворянського титулу, а потім у Петербурзі їм публічно заклеїли обидві руки першими буквами слів: “вор и сочинитель фальшивых ассигнаций”. Після цього обох відправили на каторжні роботи.

У той же час монархи, які жорстко наказували своїх підлеглих, іноді самі займалися виготовленням фальшивок. Одним з перших фальшивомонетництво використовував як економічну диверсію король прусський Фрідріх II Великий. Це було в середині XVIII ст. під час війни із Саксонією. Він випустив в обіг на захопленій території знецінені срібні монети (із зниженим вмістом срібла), на яких викарбував довоєнні дати випуску. Таким чином, високопоставлений фальшивомонетник збирався забезпечити фінансування своєї армії.

Імператор Наполеон Бонапарт не був у стороні від таємних фінансових операцій. За його наказом на околицях Парижа було засновано фабрику для підробки державних казначейських білетів Віденського банку. Однак невдовзі імператор одружився із дочкою австрійського імператора Марією-Луїзою. Випуск підробок було негайно зупинено. Фабрика була без роботи дуже недовго. Перед війною 1812 р. почалось масове виробництво російських асигнацій номіналом 25 та 50 рублів. Французи намагалися бути уважними. Але без помилок (конфузів) не обійшлося. На деяких купюрах у словах “государственный” та “ходячий” замість літери “д” друкували “л”. Коли ж після війни їх почали вилучати з обігу, то нарахували на 70 млн рублів.

8.2. Становлення банківської системи Російської імперії

Російський уряд в умовах промислового розвитку розглядав як одне із своїх першочергових завдань вдосконалення кредитної системи. У 1817 р. у зв'язку зі збільшенням кількості кредитних закладів у Росії та розширенням їхньої діяльності виникла Рада державних кредитних установ. Цього самого року замість облікових контор було створено при Асигнаційному банку Державний комерційний банк для розширення кредиту промисловості й торгівлі. Відділи банку працювали в більшості великих міст імперії Романових: Одесі, Києві, Харкові та ін. Цей банк здійснював операції приймання вкладів на зберігання, вкладів з відсотків (банк платив закладами спочатку 5 %, а потім 4 %), видання позик під заставу товарів і облік векселів. Комерційний банк кредитував торгівлю і частково промисловість (особливо його Єкатеринбурзька контора). Промисловість кредитували й інші кредитні установи: «Фонд для посилення виробництва солдатських сукон», «Мануфактурний капітал» та ін.

Незважаючи на кілька міських приватних і громадських банків комерційного кредиту, в Російській імперії у той час все ще було поширене лихварство. В Одесі на початку XIX ст., до заснування банку, відсоток у лихварів становив 36 %, а із заснуванням банку він знизився до 12 %.

Царський уряд, передбачаючи неминучість селянської реформи, змушений був вживати заходів, спрямованих на зміну всієї системи державних кредитних установ. Позиковий банк було скасовано. Так само було ліквідовано і Державний комерційний банк з переданням усіх справ Державному банку (1860 р.). На останній було покладено завдання зміцнити грошову та фінансову системи. Банк мав право обліковувати векселі та інші термінові папери, видавати позики, за винятком іпотечних, купувати і продавати золото, срібло та цінні папери, приймати вклади на зберігання на поточний рахунок тощо. Однак він не мав права самостійної емісії, а лише випускав кредитні білети на вимогу уряду. Банк випускав кредитні білети для комерційних цілей у кожному випадку за спеціальними наказами. Із середини 90-х років більшу частину вкладів становили казенні суми. Відповідно до цього ресурси Державного банку формувалися переважно з казначейських вкладів і кредитних білетів. Депозити приватних осіб і промисловості переважно концентрувалися в акціонерних банках. Активні операції забезпечили банку вагомі успіхи: сума обліку векселів і спеціальні поточні рахунки під векселі зросли з 32 млн крб. у 1861 р. до 261 млн крб. у 1900 р.; позики і спеціальні поточні рахунки під відсоткові папери — відповідно з 11 млн до 73 млн крб.; кількість золота — з 82 млн до 843 млн крб., тобто більше, ніж у 10 разів. Хоча комерційні операції Державного банку були дуже великими, загальна сума обліково-позикових операцій усіх комерційних акціонерних банків зрівнялася на-

прикінці 80-х років із сумою цих операцій у Державному банку і надалі перевищила їх у кілька разів.

Відповідно до нового статуту, затвердженого в 90-х роках, Державному банку надавалося право враховувати векселі з двома і більше підписами; надавати позики під заставу державних паперів, акцій і різних облігацій приватних спілок, під залізничні накладні та інші документи; купувати і продавати відсоткові папери; надавати позики під заставу нерухомості і під товари; купувати і продавати золото і срібло, російські та іноземні векселі та чеки, білети іноземних банків; приймати грошові вклади тощо. Банк став центральним емісійним закладом Російської імперії і разом з тим найбільшим комерційним банком короткострокового кредиту.

Іпотечний тривалий кредит мав десять акціонерних земельних банків і два великих державних банки — Селянський поземельний банк (1883 р.), Дворянський земельний банк (1885 р.), а також міські кредитні товариства.

Селянський поземельний банк, надаючи позики переважно заможній частині селян, допомагав дворянству на вигідних умовах продати свою землю. За 1883—1900 рр. було надано 170 тис. позик і продано селянам 12,6 тис. десятин землі.

Державний Дворянський земельний банк видавав довгострокові кредити спадковим дворянам-землевласникам під заставу їхньої земельної власності. За позиками банку позичальники зобов'язані були сплачувати певний відсоток зростання, на відшкодування позик тощо, проте менше, ніж платили позичальники Селянського банку. Банк діяв на території європейської Росії (крім Польщі, Прибалтики і Фінляндії) та Закавказзя.

Царський уряд сповна допомагав Дворянському банку — за рахунок держави він сплачував його збитки, знизив у 1897 р. розмір відсотка за позиками, які видавав банк, дозволив приєднати до капітального боргу недоплати дворян за одержаними позиками тощо.

На початку XIX ст. виникли органи кредитування торгівлі. У 1806 р. в Одесі та Феодосії було відкрито філії Дисконтної контори, заснованої в Петербурзі в 1798 р. Після її реорганізації на Державний комерційний банк останній мав контори в Одесі (з 1819 р.), Києві (з 1839 р.), Харкові (з 1843 р.), Полтаві (з 1852 р.). Чималим кредитним центром був у 30—50-х роках. XIX ст. Бердичів, де було зосереджено 8 банківських домів. Тут діяло (до 1839 р.) агентство Польського банку (Варшава). Значні кредитні операції здійснювалися через Київський контрактний ярмарок. Ці операції здебільшого зводилися до надання позик великим землевласникам під майбутній урожай.

В останній третині XIX ст. в Україні було засновано 12 комерційних банків: Київський приватний комерційний банк (1868 р.), Харківський

торговельний (1870 р.), Київський промисловий (1871 р.), Миколаївський комерційний (1872 р.), Одеський дисконтний (1879 р.) та ін. Проте більшість із них існувала недовго. Наприкінці XIX — на початку XX ст. залишилося лише два українських комерційних банки — Київський приватний та Одеський дисконтний, до якого було приєднано заснований у 1912 р. Одеський купецький банк. Ці українські банки посідали незначне місце в кредитній системі імперії Романових. Їхній основний капітал у 1913 р. становив менше, ніж 1,5 % основного капіталу комерційних банків Росії, обіг — 0,5 %, дисконт векселів — 0,6 %. Така роль українських банків, як і всіх провінційних банків, пояснюється особливостями соціально-економічного розвитку Росії, тісним зв'язком приватних банків з Державним банком і Міністерством фінансів, колоніальною політикою російського царизму в Україні.

Основу кредитної мережі України становили філії столичних банків, до правлінь яких входили й українські підприємці. Так, Петербурзький міжнародний банк мав в Україні 35 філій, Об'єднаний банк — 31, Азовсько-Донський — 23. Мережу дореволюційних банків (1916 р., без іпотечних банків) можна проілюструвати даними, наведеними в табл. 8.1.

Таблиця 8.1.

Мережа дореволюційних банків Російської імперії

Мережа банків	Контори і філії Держбанку	Філії КБ	Товариства взаємного кредиту	Міські банки
Усього в Росії	138	678	923	326
У тому числі в Україні	22	142	337	69
Частка України, %	15,9	20,9	36,5	21,1

Наприкінці XIX — на початку XX ст. інтенсивно зрощувався (зливався) банківський капітал з промисловим. Наприклад, Петербурзький міжнародний та Дисконтний банки були зв'язані з українською металургією та вугільною промисловістю; Азовсько-Донський банк контролював більшість підприємств цукрової промисловості імперії Романових.

8.3. Податкова система на українських землях у складі Російської імперії

Повна руйнація українських податкових національних традицій, яка передбачала помірність і доцільність оподаткування, розпочалася з втрати Україною її незалежності і повного поневолення Московською державою.

Ламаючи адміністративну систему України, яка за своєю демократичною суттю та універсальністю випереджала майже всі адміністративні системи сві-

ту, Москва почала запроваджувати й “свої” податки. Помірне мито було замінене Московським податком, що становив 5 % від продажної ціни товару.

Було введено подвірне оподаткування. Тобто запроваджено нову систему оподаткування населення прямими податками.

Запровадження подвірного оподаткування значно збільшило кількість платників податків за рахунок введення в їх число тих категорій населення, що раніше були звільнені від оподаткування: “задвірних”, “ділових людей”, половників та ін.

Загальну суму подвірного визначав уряд на чолі з урядником, а сільська громада чи міське управління розподіляли суму податку між усіма дворами. Подвірне оподаткування зберігалося до запровадження подушного, тобто до XVIII ст.

Основний прямий податок Російської імперії – подушне запроваджено в Україні в першій половині XVIII ст. Його сплачувало все чоловіче населення країни, крім дворян, духовенства і осіб, що перебували на державній службі. Розмір податку щороку визначався сумою, необхідною для утримання армії і флоту, і постійно збільшувався. У XVIII ст. подушне становило близько 50 % усіх надходжень до державного бюджету Російської імперії. Подушне сплачували до кінця XIX ст. З появою іноземних капіталістичних інвесторів і розвитком у пореформений час сільськогосподарського і ремісничо-промислового підприємництва подушна подать відміняється і вводяться майнові та інші прямі податки.

Слід зазначити, що в Росії перші згадки про загальні кошториси державних доходів і видатків та кошториси окремих міст (як попередники бюджету в сучасному його розумінні) датовані ще 1645 р. Єдиних підходів до розробки кошторисів в той час не існувало, регулярне їх складання на державному рівні почалося лише з 1803 р.

Безпосередня заслуга в становленні і зміцненні російського бюджету належить видатному державному діячеві М. М. Сперанському, автору відомого «Плану фінансів», складеного ним у 1809 р.

Одним з позитивних наслідків плану М. М. Сперанського було те, що він став підставою для запровадження єдиних правил складання щорічних державних розписів. Вони проіснували до 1862 р. Сам розпис тримався в суворій таємниці і був недоступним для широких мас громадськості. Діяльність у галузі бюджету в Росії до 1862 р. характеризувалася надзвичайною секретністю і безконтрольністю, бюджетній практиці була притаманна також значна розпорошеність державних коштів. Бурхливий розвиток капіталізму в середині XIX ст. змусив царський уряд провести ряд реформ, зокрема фінансову реформу 1862 р., яка докорінно змінила бюджетну справу в Росії. Були запроваджені такі принципи організації бюджету, як єдність (або повнота) бюджету, єдність каси, гласність та контроль за витрачанням державних коштів.

8.4. Зародження страхування в Російській імперії

До Росії епохи капіталізму класичне страхування прийшло із Західної Європи ще в XVIII ст. На той час у Петербурзі та Москві з'явилися філії англійських страхових компаній. Але вже в 1786 р. було встановлено державну монополію на страхову діяльність. Цариця Катерина II в 1781 р. видала «Статут купецького судноплавства», який містив положення про морське страхування, а через 5 років спеціальним Маніфестом було введено норми страхування від вогню. Маніфест «Про заснування державного позичкового банку» дозволяв операції зі своїми клієнтами. З цією метою при банках створювалися страхові економії.

Найбільш поширеним страховим ризиком за тих часів була пожежа. Тому в 1827р. було створено Перше російське страхове товариство від вогню, а до 1913 р. вже понад 300 страховиків, у тому числі 13 акціонерних товариств, здійснювали такий захист. З відміною кріпацтва активізується розвиток страхової справи, орієнтованої на село. Створюється система земського страхування.

У другій половині XIX ст. спектр страхових послуг уже був досить широким. Приймалися на страхування будівлі, тварини, посіви, меблі, одяг, засоби транспорту, вантажі, певного розвитку набуло страхування життя. У дореволюційні часи одним із важливих центрів страхування Росії була Одеса. Тут існували самостійні страхові товариства, а також контори філій провідних страхових компаній Петербурга й Москви, іноземних страховиків. Особисте страхування виникло в 30-х роках. минулого сторіччя. У 1906р. був прийнятий закон про проведення страхування життя державними ощадними касами. Отже, в дореволюційній Росії існували майже всі відомі на ті часи види страхування та форми страховиків.

ТЕМА 9. ГРОШІ ТА ФІНАНСИ УКРАЇНИ В СКЛАДІ СРСР

- 9.1. Грошовий обіг на розділених українських землях.
- 9.2. Грошовий обіг на українських теренах під час Другої світової війни.
- 9.3. Грошовий обіг в СРСР після Другої світової війни.
- 9.4. Банківська система України в складі СРСР.
- 9.5. Податкова система СРСР.
- 9.6. Страхування в СРСР.

Розвиток економіки колишнього СРСР передбачав максимальну інтеграцію господарств союзних республік у загальносоюзному народно-господарському комплексі, формування якого завершилося в 60–80-х рр. Регулювалися структура та рівні економічного розвитку союзних республік та економічних регіонів. Планування і управління економікою були централізовані, лімітувався розподіл між союзними республіками,

економічними регіонами і галузями фінансових, трудових, матеріально-технічних та інших ресурсів.

9.1. Грошовий обіг на розділених українських землях

Жовтнева революція 1917 р. в Російській імперії для фінансів, розорених протягом війни, що вже тривала понад три роки, стала важким, якщо не сказати фатальним випробуванням. Будь які монети (як у золоті та сріблі, так і в міді) фактично зникли. В Австро-Угорщині, до складу якої входили Східна Галичина, Закарпаття та Північна Буковина, населені переважно українцями, ситуація була подібною.

Починався період неподільного панування паперових грошей (асигнацій), які не були нічим забезпечені. Обміняти асигнації на золото чи срібло було неможливо, а інфляція сягнула надхмарних висот.

До 1921 р., коли на території України відгриміли останні великі битви громадянської війни, можна було лише мріяти про появу в грошовому обігу якихось монет. Наслідком цієї війни стали нові реалії в житті українського етносу. Більша частина українських земель опинилася на території нового державного утворення — РРФСР, а з грудня 1922 р. — СРСР. Східна Галичина зі Львовом, за Ризькою угодою 1921 р., відійшла до складу відродженої Польщі — III Речі Посполитої. Закарпаття на правах автономії влилося до складного багатонаціонального утворення — Чехословаччини. Північна Буковина та Південна Бессарабія відійшли до Румунії. На цих територіях відповідно діяли монетні системи цих країн.

III Річ Посполита (1918— 1939 рр.) мала досить струнку систему фінансів. За зразком французької монетної системи законом від 1924 р. в Польщі було введено в межах золотого стандарту злотий, що дорівнював 100 грошам. Ще в 1923 р. було випущено монети з цієї датою: 1, 2, 5 грошів у бронзі, 10, 20, 50 грошів у нікелі. Також випускалися монети в сріблі (750-ї проби) — 2, 5 і 10 злотих.

У Чехословаччині (1919—1939 рр.) грошовою одиницею була крона, уперше відкарбована в 1922 р. (мідно-нікелевий сплав). До фашистської окупації в 1939 р. карбували монети в 5, 10 і 20 крон у сріблі 700-ї проби. Розмінною монетою були гелери.

Угорські крони становили основу грошового обігу в Закарпатті. Їхнє знецінення спричинило необхідність введення в 1925 р. нової валюти, яка називалася пенге і поділялася на 100 філерів.

На півдні України, яка ввійшла до складу Румунії, грошовою одиницею була лея, яка поділялася на 100 бань.

Формування грошової системи СРСР, до якого належала більша частина території України, почалося після Жовтневого перевороту 1917 р. У перші роки існування Республіка Рад була змушена використовувати грошові знаки, випущені попередніми урядами. В обігу зберігалися царські

рублі, державні кредитні білети Тимчасового уряду номінальною вартістю 250 і 1000 руб. та казначейські знаки – «керенки» (20 і 40 руб.). Крім того, тривала громадянська війна, під час якої діяла велика кількість різноманітних угруповань, що випускали власні гроші. Якщо додати до них приватні та місцеві емісії, отримаємо в сумі 2200 різноманітних грошових знаків, які перебували в обігу на території колишньої Російської імперії (мал. 9.1).

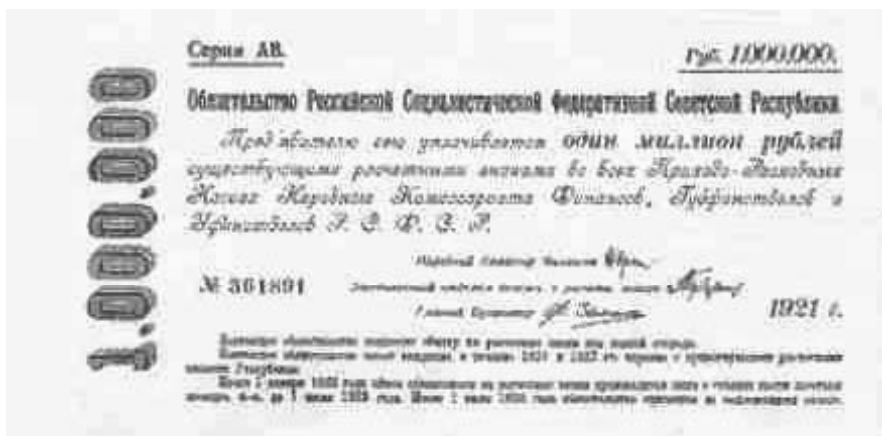

Мал. 9.1. 250 руб. 1917 року – гроші Тимчасового уряду, які перебували в обігу п'ять років до 1922 р.

У 1921 р. було проголошено нову економічну політику, яка, зокрема, передбачала повернення до грошових відносин. Величезна інфляція, яка панувала в країні, потребувала нових номіналів. Того ж року було випущено «Зобов'язання РРФСР» номінальною вартістю 1, 5 і 10 млн руб.— односторонні, без малюнка, виконані на кольоровому папері з водяним знаком у вигляді герба РРФСР (мал. 9.2).

Крім того, в березні 1921 р. Народний Комісаріат фінансів РРФСР вирішив розпочати випуск срібних монет, а в квітні того самого року було прийнято рішення про відновлення Петроградського монетного двору. У цьому ж році було викарбувано 10, 15, 20 (усі — 500-ї проби), 50 копійок і рубль (900-ї проби). Вони були за якістю абсолютно ідентичними монетам царської чеканки, і населенню не довелося звикати до нових монет. Лише монета в 25 копійок не випускалася. Рубль і 50 копійок РРФСР

емітувалися в 1921–1922 рр., а 10, 15 і 20 копійок – у 1921–1923 рр. На реверсі було зображено державний герб, на аверсі – зірку у вінку і номінал.

Мал. 9.2. «Зобов'язання РРФСР» номінальною вартістю 1 млн руб.

Перший захід щодо впорядкування грошового обігу провели наприкінці 1921 р. Тоді Радянський уряд випустив нові гроші – державні грошові знаки 1922 р. номінальною вартістю 1, 3, 5, 10, 25, 50, 100, 250, 500, 1000, 5000 і 10 000 руб. Було проведено деномінацію, за якою на 1 руб. цими знаками обмінювалися 10 000 руб. грошовими знаками всіх попередніх зразків (мал. 9.3).

Мал. 9.3. Державний грошовий знак 1922 року

З метою введення в обіг твердої валюти в жовтні 1922 р. Державний банк РРФСР отримав право випуску банківських білетів – червінців. Їхня емісія залежала від золотих запасів держави (мал. 9.4).

Мал. 9.4. Один червінець 1922 року

Отже, 1922 р. в СРСР було встановлено систему двох валют: стабільних червінців і золотих монет та радзнаків.

У листопаді 1922 р. Радянський уряд ухвалив рішення про карбування золотої монети — червінця. У 1923 р. було випущено, здебільшого для розрахунків з іншими країнами, червінці, які повністю відповідали пробі дореволюційного червінця (10 рублів). Однак срібні монети РРФСР увійшли в обіг лише в 1923 р.

У жовтні 1923 р. було випущено державні грошові знаки вартістю 50 коп., 1, 5, 10, 25, 50, 100, 250, 500, 1000, 5000, 10 000, 15 000 і 25 000 руб. 1 руб. знаками 1923 р. дорівнював 100 руб. знаками 1922 р. та 1 000 000 руб. знаками попередніх емісій (мал. 9.5).

У 1924 р. почали випускати срібні та мідні монети СРСР. Рубель карбувався тільки першого року, а 50 копійок — із 1924 по 1927 р. Нумізмати називають монети РРФСР — «Зірка», а монети СРСР — «Коваль». Герб РРФСР замінили на герб СРСР. Мідні монети у 2, 3 і 5 копійок випускали лише в 1924 р., а в 1 копійку — в 1924–1925 рр. і за зовнішнім оформленням повторювали тип розмінних срібних номіналів. У 1925–1928 році також було випущено монету в 1/2 копійки. З 1926 р. Монетний двір почав карбувати в бронзі, повторюючи тип колишніх мідних монет. Сріб-

ні монети СРСР (дрібних номіналів) випускали аж до 1931 р, але згодом почався випуск 10, 15 і 20 копійок із нікелю. Типи монет, встановлені у 1935 році («постраждав» девіз «Пролетарии всех стран, соединяйтесь!», який був відсутнім на аверсі — лицьовій стороні) були сталими до 1961 року. Цікаво, що зі збільшенням кількості союзних республік у складі СРСР на реверсі змінювалася кількість витків стрічки, які оперізували колосся. Із 1957 р., після розформування Карело-Фінської РСР, аж до 1991 р. їх стало 15.

Мал. 9.5. державний грошовий знак 1923 року

У 1936 р. вперше було встановлено валютний курс рубля на основі американського долара, за яким 1 долар відповідав 5 руб. 30 коп. У 1937–1938 рр. провели поступову заміну всіх радянських грошей на нові — 1, 3, 5 і 10 червінців зразка 1937 р. та 1, 3, 5 руб. 1938 р. (мал. 9.6).

Мал. 9.6. Один червінець 1938 року

На червінцях вперше в 1938 р. було зображено В. І. Леніна. З банкнот зникли підписи відповідальних осіб і напис про розмінність білетів на золото.

9.2. Окупаційні гроші на українських теренах під час Другої світової війни

28 червня 1941 р. на рівненських вулицях з'явилися німецькі мотоциклісти – розпочалася окупація міста гітлерівським Третім Рейхом. Створено військові тимчасові органи влади, а також організовано міську управу, на чолі якої став Полікарп Бульба. Як валюта вводиться спочатку німецька рейхсмарка, а потім – карбованець. Рівне стало не лише центром окупаційного рейхскомісаріату “Україна”, воно почало поширювати від Галичини й до самої Росії “власні” гроші. 10 березня 1942 р. німецькою адміністрацією спільно з фірмою Центрального емісійного банку України було випущено для грошового обігу ці самі “окупаційні гроші” – дев'ять банкнот номіналом в 1, 2, 5, 10, 20, 50, 100, 200 та 500 карбованців. Їх було надруковано на підставі розпорядження від 5 березня 1942 року. В анотації був текст: “Рівне, 10 березня 1942. Центральний емісійний банк Україна” (мал. 9.10).

Мал. 9.7. П'ять карбованців 1942 року

Ці банкноти використовувалися на частині території СРСР (Україна), окупованій німецькою армією в період Великої Вітчизняної війни. Номінали купюр виражені в карбованцях. Аверс усіх купюр віддруковано німецькою мовою. Приклад зворотної сторони купюри у 100 карбованців наведено на мал. 9.8.

Мал. 9.8. Зворотна сторона купюри в 100 карбованців 1942 року

Центральний банк України був організований у Рівно навесні 1942 р., в інших містах малися його філії. Емісія карбованців почалася з 1 липня 1942 р. Офіційний курс при цьому було встановлено у співвідношенні 1 карбованець = 1 рубль, 10 карбованців = 1 рейхсмарці. Друкувалися карбованці в Німеччині.

З 25 липня 1942 р. населенню було запропоновано здати всі радянські грошові знаки достоїнством вище 5 карбованців. Причому, суми понад 20 карбованців при обміні не видавалися, а зараховувалися на спеціальні рахунки. Таким чином, в обігу в Україні залишилися окупаційні рейхсмарки, карбованці, радянські казначейські білети, радянський розмінний дріб'язок і німецькі монети в 1, 5 і 10 пфенінгів. На чорному ринку карбованці знецінювалися приблизно нарівні з карбованцем до весни 1944 р., коли почалося масове відмовлення від них і від військових марок. За приблизними оцінками, емісія банку України становила 1200 млн рейхсмарок.

У літературі є згадування про колірні різновиди купюри в 200 карбованців, але чи було це пов'язано з використанням різних барвників, чи купюри змінили своє забарвлення під дією хімічних речовин (чи високих температур) – невідомо [за матеріалами сайту Віртуальне місто Рівне WWW.rivne.org]

Замість німецьких військових рейхсмарок, які ще називалися «платіжними засобами забезпечення для німецьких збройних сил», на територіях окупованих земель від початку 1945 р. було введено нові армійські грошові знаки – «розрахункові знаки німецьких збройних сил», їх випустило головне управління імперських кредитних кас для військово-

вослужбовців, які виїздили за кордон. На них повинні були обмінюватися німецькі рейхсмарки та інші окупаційні гроші, отримані військовим персоналом. На територіях завойованих держав солдати вермахту мали отримувати на ці розрахункові знаки за встановленим курсом окупаційні чи місцеві гроші.

На тих територіях СРСР, які не потрапили під німецьку окупацію або поступово від неї звільнялися, в обігу перебували рублі. З огляду на обмеженість доходів радянський уряд був змушений фінансувати свої видатки через емісію нових грошей. Крім того, було введено карткову систему, а ціни на ринках перевищували довоєнні в 10–15 разів.

9.3. Грошовий обіг в СРСР після Другої світової війни

11 грудня 1947 р. в усі заклади органів держбезпеки, до райцентрів включно, надійшли запечатані сургучем пакети з суворим написом: «Розпакувати тільки при отриманні особливої вказівки».

У пакетах були документи про реформу. В одному з паперів йшлося: «Негайно доставити першому секретарю обласного (районного) комітету партії». В інших документах перераховувались основні положення грошової реформи. Зводились вони до такого.

Із 16 грудня в обіг випускалися нові гроші, які підлягали обміну на старі до 22 грудня включно (а у віддалених районах – до 29 грудня) у співвідношенні 1:10. При цьому внески і поточні рахунки в ощадкасах переоцінювались по-іншому. Внески до 3000 карбованців обмінювались у співвідношенні 1:1, від 3000 до 10 000 карбованців – 2:3, понад 10 000 карбованців – 1:2. Рахунки кооперативів і колгоспів переоцінювались у пропорції 4:5. Усі звичайні старі облігації нової позики по 1 за 3 колишні, а 3-відсоткові вигравні облігації – із розрахунку 1:5. За металевою монетою зберігся колишній номінал.

Податки, борги, фінансові зобов'язання теж залишилися незмінними. Одночасно скасовувалася карткова система, а також усі комерційні і «пайові» ціни. При цьому знижувалися держціни на хліб, борошно, крупу, макарони і пиво. Не змінювались ціни на м'ясо, рибу, жири, цукор, кондитерські вироби, сіль, картоплю, овочі, горілку, вино, тютюн і сірники. Установлювались нові ціни на молоко, яйця, чай, фрукти, тканини, одяг, взуття і трикотажні вироби – нижче за комерційні у 3,2 разу.

Нарешті надійшла нова вказівка: пакети розкрити 14 грудня о 15.00 у присутності керівників міліції, фінансових органів і ощадкас.

Тоді ж вийшла постанова ЦК КПРС і Радміну СРСР «Про проведення грошової реформи і скасування карток на продовольчі і промислові товари». Текст постанови було також передано по радіо.

Щоб зменшити ажіотаж, ощадкаси зачинилися на три дні: з 15 по 17 грудня. Встановлюючи такі складні правила обміну, автори реформи роз-

раховували, що від її проведення насамперед за все виграють чесні трударі, що мали, як правило, на рахунках в ощадкасах до 3000 карбованців. У виграші також повинні були опинитися колгоспи і кооперативи. Однак обмінний «різний» спричинив небувалий сплеск махінацій і зловживань навіть після «розкриття пакетів».

Користуючися своєю владою, деякі керівники примушували працівників ощадкас оформлювати рахунки заднім числом.

Багато махінацій проводилося через колгоспи і кооперативи, для яких встановлювався цілком вигідний курс обміну – 4:5. Схема була проста. Підставна особа вносила під якимось «правдивим» приводом на поточний рахунок свої гроші, оформлені заднім числом, а потім за виписаним головою чеком отримувала їх назад, але вже новими купюрами.

Подібні ж афери робились і через кооперативи. Наприклад, як повернення грошей за нібито нереалізоване замовлення на виготовлення меблів.

На грошовій реформі непогано погріли руки і партійні чиновники, працівники торгівлі, силових і фінансових органів.

Тільки виявлених посадових порушень було так багато, що детальні записки з місць про зловживання в ході реформи надходили в радянський уряд протягом усього наступного 1948 р. Розповідали про людей, які мали сотні (!) ощадних книжок, і внесок у кожній із них не перевищував заповітні 3000 карбованців.

А ось уже хто точно постраждав, так це селяни. По-перше, далеко не кожен зміг потрапити в місто (у селах ощадкас не було). В деяких глухих селах навіть не знали про реформу – інформація не дійшла.

І все ж грошова реформа 1947 р. досягла своєї мети, зміцнивши фінансове господарство країни і піднявши купівельну спроможність карбованця.

За пропозицією Зверева, на першому етапі фінансові органи притримали в казні певну суму, в результаті чого виникла дефляція, тобто тимчасова нестача грошей в обігу. Це дозволило ще ефективніше контролювати механізм «попит – пропозиція».

В обігу були білети Держбанку СРСР – 10, 25, 50 і 100 карбованців, державні казначейські білети – 1, 3, 5 карбованців, нікельовані монети – 10, 15 і 20 копійок, бронзові – 1, 2, 3 і 5 копійок. Зберегли свою силу срібні і мідні монети минулих випусків. Нові купюри були краще захищені від підробок. Вони мали більш складний малюнок і типи друку. Використовувався папір із загальним водяним знаком, а білети номіналом 50 і 100 карбованців, крім того, мали локальний водяний знак із портретом Леніна.

1 березня 1950 р. Рада Міністрів СРСР прийняла Постанову «Про переведення курсу рубля на золоту основу і про підвищення курсу рубля

стосовно іноземних валют», за якою встановлювався золотий вміст рубля на рівні 0,222168 г щирого золота, внаслідок чого один долар США уже дорівнював 4 руб.

Бурхливий розвиток економіки СРСР, який спостерігався протягом 50-х років. XX ст., спричинив зростання грошової маси. З метою її обмеження було проведено грошову реформу, яка оголошувалася 4 травня 1960 р. Постановою Ради Міністрів «Про зміну масштабу цін і заміну грошей, що перебували в обігу, на нові». Вона передбачала деномінацію рубля за курсом 10:1 (мал. 9. 9).

Мал. 9.9. Десять рублів 1960 року

З 1 січня 1961 р. в обіг надійшли нові грошові знаки номінальною вартістю 1, 3, 5, 10, 25, 50, 100 руб., а також монети 1, 3, 5, 10, 25, 50 коп. і 1 руб. Купюри, введені грошовою реформою 1961 р., залишалися в обігу до 1991–1992 рр.

У 1990 р. Рада Міністрів Української РСР відзначала зростання грошових доходів, які не забезпечувалися товарною масою, вивезення товарів за кордон, поширення спекуляції. З метою захисту інтересів споживачів, особливо соціально незахищеного населення, 22 жовтня було прийнято Постанову «Про захист споживчого ринку в Українській РСР», яка передбачала з 1 листопада продаж продовольчих і непродовольчих товарів здійснювати з використанням карток споживача з купонами. Виняток було зроблено для громадського харчування, продажу книжок, газет і журналів, товарів для новонароджених, продуктів дитячого харчування, обслуговування в комерційних і комісійних магазинах, аптеках, на аукціоні, оплати послуг та ін. Крім того, передбачалося, що продаж товарів

вартістю понад 1500 крб. мав здійснюватися без карток споживача, але за чеками Ощадбанку тільки жителям республіки.

Отже, з 3 листопада 1990 р. один раз на місяць, крім рубльової готівки, громадяни отримували листи з купонами на суму 70 % їхніх грошових доходів після оподаткування. Вони повинні були давати їх продавцеві в магазині, який відрізував від листа купони на суму покупки. Поряд із цим оплата здійснювалася рублями.

В 1991 р. була проведена остання грошова реформа СРСР. 23 січня оголосили указ М. Горбачова про вилучення з обігу купюр номінальною вартістю 50 і 100 руб. Зразка 1961 р. гроші можна було обміняти протягом трьох днів у межах середньомісячного заробітку за останній рік роботи (мал. 9.10).

Мал. 9.10. 1000 руб. зразка 1991 року

У ході реформи спостерігалися випадки, коли 50-рублеві купюри продавалися по 40, 30, 20 і навіть 10 руб.

9.4. Банківська система України в складі СРСР

Із січня 1919 р. в Україні почався радянський період, за якого істотні зміни відбулися і в банківській системі: робітничо-селянським урядом усі приватні кредитні установи націоналізував. У жовтні 1921 р. в Харкові були засновані: Всеукраїнська контора Державного банку; в липні 1922 р. – Всеукраїнський кооперативний банк; у січні 1923 р. – Всеукраїнська контора торгово-промислового банку, а в Києві відкрито їхні філії. У 1923 р. засновано Київський сільгоспбанк, а в 1924 р. відкрито Київську філію Всеросійського комерційного банку зовнішньої торгівлі та Київський місцевий комунальний банк.

12 червня 1929 р. Центральний виконавчий Комітет та Рада Народного Господарства СРСР затвердили перший статут Держбанку СРСР, де визначалося, що філіями Держбанку є республіканські, крайові (обласні) контори, контори в окремих торгово-промислових центрах, відділення, агентства, каси.

За кредитною реформою 1930 – 1932 рр. замість контор та філій галузевих банків було засновано контори спеціалізованих банків довгострокових вкладів: Промбанк, Сільгоспбанк, Цекомбанк, Всекомбанк, який у 1936 р. перетворений на Торгбанк. У цьому ж році в Україні було ліквідовано Всеукраїнську контору Держбанку, а всі обласні контори безпосередньо підпорядковувалися Москві. Лише в 1948 р. на прохання уряду України було створено апарат Уповноваженого Державного банку на Україні, який виконував обов'язки центрального банку, не маючи права емісії грошей без дозволу Москви.

У 1955 р. було створено Українську республіканську контору Держбанку та республіканські контори Промбанку, Сільгоспбанку, Торгбанку (останній ліквідовано в 1957 р.).

У квітні 1959 р. банківська система була реорганізована: Сільгоспбанк, Цекомбанк, комунальні банки, Промбудбанк були ліквідовані (відповідно ліквідовані й ці республіканські контори в Україні). В Україні були створені контори Держбанку, Будбанку та відділення Зовнішекономбанку СРСР. На території України Держбанк СРСР став єдиним центром розрахунків, єдиним емісійним та касовим центром. Ці ж функції мала республіканська контора в Україні, але емісія грошей та видача кредитів здійснювалася лише з дозволу Москви.

Ця система функціонувала до 1987 р., коли була здійснена чергова реорганізація діючих банків та організовано спеціалізовані: Держбанк СРСР, Промбудбанк СРСР, Агропромбанк СРСР, Жилсоцбанк СРСР та Ощадбанк СРСР з відповідними конторами в республіках, з управліннями в автономних республіках, краях, областях та за необхідності – з відділеннями в окремих містах та районах.

9.5. Податкова система СРСР

У 1930 р. в СРСР було здійснено податкову реформу, яка замінила 86 податкових платежів і зборів двома – податком з обігу й податком з чистого прибутку, стягнення яких здійснював Наркомфін, а місцеві податки – територіальні органи Радянської влади.

Податок з обігу (або з обороту) був фактично універсальним акцизом, оскільки включався в остаточну роздрібну ціну товару, і в підсумку його сплачував споживач.

З початком Великої Вітчизняної війни (1941–1945 рр.) економіка країни була відразу переорієнтована на воєнні потреби. Водночас зросли

податки з населення (до 14 % бюджетного значення). Було введено військовий податок (стягувався до 1946 р.), податок на неодружених та незаміжних, а з 1944 р. до сплати залучалися і малосімейні, що мали одну чи дві дитини. Були також підвищені ставки сільськогосподарського податку.

На окупованій території України німецькі окупанти встановили 25 видів грошових податків, серед яких податок з обігу, прибутковий, податок зі спадщини. Крім того, було введено безліч місцевих податків.

Особливо важливі заходи щодо зниження податків з населення були проведені після 1953 р. Насамперед це стосувалося реформи сільськогосподарського податку, яка суттєво виправила недоліки в оподаткуванні сільського населення. На основі нового закону було здійснено перехід до оподаткування за твердими ставками кожної сотки з присадибних ділянок.

Крім обов'язкових платежів державних підприємств і організацій, державний бюджет СРСР поповнювався за рахунок податків з кооперативно-колгоспних підприємств та організацій, податків з населення, місцевих податків та зборів, неподаткових доходів та коштів, що надходили на основі державного кредиту. Система оподаткування в Радянському Союзі практично не змінювалася протягом багатьох років, доки країна з такою назвою не припинила своє існування.

9.6. Страхування в СРСР

До революції 1917 р. в Україні широко розвинулася страхова кооперація (до війни її майже не було); 1918 р. було створено Український кооперативний страховий союз (Страховоюз) як центральну установу для організації загального кооперативного страхування; за воєнного комунізму його було ліквідовано. Як в усьому СРСР, так і в Україні страхування монополізовано, страхові товариства ліквідовано, а їхнє майно націоналізовано. Виняток зроблено в 1922 р. для кооперативів, яким дозволено взаємне страхування рухомого майна і товарів при Всеукраїнському кооперативному страховому союзі (Коопстрах), що обслуговував на території України всі види кооперації (1926 – 1927 рр. він мав на 672,2 млн крб. забезпечених сум). Цей тип страхування був ліквідований у 1930 р. Селянські двори підлягали обов'язковому державному страхуванню від пожеж, пошестей худоби, градобою і транспортних аварій. Адміністрація страхової справи була від 1925 р. централізована. Державне страхування здійснювалося на всій території СРСР єдиною організацією – Держстрахом у Москві.

Під час колективізації постав хаос і безправ'я в страховій системі, бо Держстрах відмовлявся платити сільським господарствам відшкодування, мовляв, вороги свідомо вбивали худобу й нищили сільськогосподарський інвентар, щоб не йти до колгоспів. Тоді обов'язкове страхування

охоплювало не тільки майно кооперації і приватних осіб, а й державних підприємств з госпрозрахунком. У 1956 р. страхування майна державних підприємств і організацій було скасовано і залишено лише страхування колгоспно-кооперативної власності й особистої власності громадян. У 1958 р. проведено деяку децентралізацію страхової адміністрації на користь союзних республік. Головне управління державного страхування СРСР при Міністерстві фінансів СРСР перетворено на відділ державного страхування, з обмеженням його компетенції до координації державного страхування союзних республік. Місцеві органи державного страхування в УРСР (управління, інспекції) були підпорядковані Держстраху УРСР, що працював на засадах госпрозрахунку. Органи Міністерства фінансів контролювали органи Держстраху УРСР на місцях.

В УРСР існували два типи страхування: майнове й особове, які поділяються на обов'язкове і добровільне. Обов'язковому страхуванню (від вогню, градобюю, пошестей худоби та інших нещасть) підлягає майно колгоспів, господарств громадян і державне майно, що здається в оренду громадянам; так само обов'язкові різні форми соціального забезпечення, а також страхування пасажирів транспорту. До добровільного майнового страхування належить: страхування в колгоспах на племінну худобу, урожай садів і сільськогосподарську техніку, а в господарствах громадян — на хатнє майно, будівлі й худобу; до особового: мішане страхування життя, довічне страхування, страхування на випадок смерті або втрати працездатності, від нещасних випадків та ін.

За своєю суттю радянське страхування мало чим відрізнялося від страхування в країнах ринкової економіки. Різниця полягала в тому, що страхові внески застрахованих у вільній ринковій системі становлять страховий капітал (фонд) страхових організацій і не можуть видаватися на інші цілі. Натомість в СРСР йшли на збільшення страхового фонду й ними держава користувалася відповідно до своїх потреб. Ідея страхування спільноти втрачає тут глузд і перетворюється на «державне» страхування.

ТЕМА 10. ФОРМУВАННЯ ГРОШОВОЇ ТА ФІНАНСОВОЇ СИСТЕМ НЕЗАЛЕЖНОЇ УКРАЇНИ

10.1. Становлення грошової системи в Україні після 1991 р.

10.2. Формування основних елементів фінансової системи незалежної України.

Після розвалу СРСР, та проголошення незалежності України виникли звичайні для подібного стану явища: хаос, розгубленість, безробіття. Все необхідно було розпочинати спочатку, з чистого аркуша.

10.1. Становлення грошової системи в Україні після 1991 р.

Становлення України як незалежної, суверенної держави зумовило необхідність створення власної грошової системи, яка забезпечувала б можливість українським владним структурам самостійно керувати грошовим обігом та грошовим ринком в інтересах розвитку національної економіки. Організаційно-правові засади створення грошової системи України були закладені в Законі України «Про банки і банківську діяльність», ухваленому Верховною Радою України 20 березня 1991 р. Цим законом Національному банку України надавалося монопольне право здійснювати емісію грошей на території України та організовувати їх обіг, забезпечувати стабільність грошей, проводити єдину грошово-кредитну політику тощо. Це означало, що ніякі інші органи нашої країни, а тим більше інших країн, не мали права втручатися в цю сферу. Відтак обіг грошей на нашій території ставав підвладним виключно органам української держави.

Мал. 10.1. Купюри купоно-карбованців зразка 1991 року

10 січня 1992 р. були запроваджені українські купоно-карбованці багаторазового користування як доповнення до рубльової грошової маси (мал. 10.1). Тобто в обігу одночасно опинилися два види валюти — попе-

редні рублі, емісія яких перейшла від союзного уряду до Російської Федерації, та купоно-карбованці, право емісії яких було закріплено за НБУ. Весь безготівковий оборот продовжував обслуговуватися виключно попередньою, тепер уже російською валютою — рублями.

а) 1991 рік

б) 1993 рік

Мал. 10.2. Карбованці

Проте паралельний обіг рубля і купоно-карбованця не приніс Україні очікуваних позитивних наслідків. Навпаки, досить швидко виявилися значні недоліки двовалютної системи грошового обороту. Вона істотно ускладнювала управління внутрішнім готівковим обігом, організацію внутрішніх безготівкових розрахунків та зовнішніх розрахунків, насамперед з Російською Федерацією. Незабаром купоно-карбованець втратив свої початкові переваги перед рублем і став швидко знецінюватися. Виникли помітні перебої у внутрішніх і зовнішніх платежах.

Щоб послабити негативні наслідки паралельного обігу двох валют, Президент України Указом «Про реформу грошової системи України» від 12 листопада 1992 р. запровадив купоно-карбованець у сферу безготівкового обороту і вилучив з нього рубльові гроші. Нові гроші були названі «український карбованець», дістали статус тимчасових національних грошей і стали єдиним на території України засобом платежу (мал. 10.2).

На другому етапі Національний банк України, спираючись на норми Закону України «Про банки і банківську діяльність» (1991 р.),

відпрацьовував окремі елементи та організацію функціонування грошової системи.

25 серпня 1996 р. Президент України підписав Указ «Про грошову реформу в Україні», згідно з яким з 2 по 16 вересня 1996 р. з обороту був вилучений український карбованець і введена постійна грошова одиниця – гривня та її сота частина – копійка.

Слід зазначити, що гривня має високий ступінь захисту, який постійно підвищується (мал. 10.3).

а) 1992 рік

б) 1996 рік

в) 2004 рік

г) 2006 рік

Мал. 10.3. Вдосконалення художнього оформлення та елементів захисту гривні з 1992 року по 2006 рік

До основних елементів захисту відносять:

1. Водяний знак
 - на банкнотах номіналом 1, 2, 5, 10 та 20 гривень зразка 1992 р. – зображення світлими лініями ТРИЗУБА, яке утворене внутрішньою структурою паперу, повторюється по всій площі банкноти і видиме

при розгляді банкноти проти світла; на банкнотах пізнішого випуску – видиме при розгляді банкноти проти світла зображення на білій площині банкноти в різних відтінках (світліших та темніших від паперу) портрета, що утворене внутрішньою структурою паперу і яке повторює портрет, надрукований на лицьовому боці банкноти.

2. Захисна стрічка

- у банкнотах номінальною вартістю 1 (1995 р.), 2 (1995 р.) та 5 (1997 р.) у товщі паперу між водяним знаком та портретом вертикально розміщена полімерна металізована стрічка з кодованим номіналом шириною приблизно 1,3 мм, яку видно при розгляданні банкноти проти світла як темну смужку з прозорим написом «1 ГРИВНЯ», «2 ГРИВНІ» та «5 ГРИВЕНЬ», що повторюються;
- у банкнотах номінальною вартістю 1 (1994 р.), 5 (1994 р.), 10 (1994 р.), 50 та 100 гривень у товщі паперу розміщена вертикальна полімерна стрічка шириною приблизно 1 мм, яку видно проти світла. На ній є напис «УКРАЇНА» темного кольору, що повторюється. Його можна прочитати за допомогою збільшувального скла;
- у банкнотах номінальною вартістю 20 гривень зразка 1995 р. між водяним знаком та портретом розміщена вертикальна металізована «віконна» стрічка. З лицьового боку банкноти вона періодично (6 разів) виходить із товщі на поверхню паперу банкноти. Ця частина стрічки помітна, вона має вигляд блискучої пунктирної лінії. При розгляданні банкноти проти світла уся стрічка має вигляд безперервної темної лінії, що перетинає банкноту впоперек.

3. Рельєфні елементи

- елементи друку в банкнотах номіналом 2 (1995 р.), 5 (1994, 1997 рр.), 10 (1994 р.), 20 (1995 р.), 50 та 100 гривень, які виступають над поверхнею паперу, шершавість яких відчувається на дотик кінчиками пальців.

4. Суміщений малюнок

- малюнок, розташований в одному місці на лицьовому та зворотному боках банкноти, усі елементи якого збігаються та доповнюють один одного при розгляді банкноти проти світла (орнамент із лівого боку банкноти).

5. Райдужний друк

- поступовий перехід одного кольору захисної сітки, виконаної суцільними лініями без розривів, в інший (захисні сітки та орнаменти з обох боків банкноти).

6. Антисканерна сітка

- розташовані під різними кутами тонкі лінії, які при копіюванні або скануванні банкноти утворюють на копії «муар» (захисні сітки).

7. Кодоване латентне зображення

- приховане цифрове зображення номіналу на банкнотах 2 (1995 р.), 5 (1994, 1997 рр.), 10 (1994 р.), 20 (1995 р.), 50 та 100 гривень, видно при розгляданні банкноти на рівні очей під гострим кутом проти світла при її оберті на 45 градусів (прямокутний орнамент праворуч від портрета) та приховане зображення ТРИЗУБА (цифрове позначення номіналу у верхніх кутах лицьового боку банкнот номіналом 2–20 гривень зразка 1992 р.).
8. Мікротекст
- напис безперервно повторюваного слова «УКРАЇНА» абрєвіатури «НБУ», які можна прочитати за допомогою збільшувального скла.
9. Знак для сліпих
- рельєфний елемент, розміщений у лівому нижньому куті лицьового боку банкнот 2 (1995 р.), 5 (1994, 1997 рр.), 10 (1994 р.), 20 (1995 р.), 50 та 100 гривень, який відчувається на дотик кінчиками пальців і вначає номінал банкноти.
10. Видимі захисні волокна
- хаотично розміщені в товщі та на поверхні паперу з двох боків банкноти сині волокна довжиною близько 6 мм – номінал 1–20 гривень зразка 1992 р.), сині та червоні волокна – номінал 1, 2, 5 гривень зразка 1994–1997 рр.
11. Невидимі захисні волокна
- хаотично розміщені в товщі та на поверхні паперу з двох боків банкнот волокна:
 - довжиною близько 6 мм (номінал 1–20 гривень зразка 1992 р.), які в ультрафіолетових променях флуоресціюють зеленим світлом;
 - довжиною близько 4 мм [1 (1994, 1995 рр.), 2 (1995 р.), 5 (1994, 1997 рр.), 10 (1994 р.), 20 (1995 р.), 50 та 100 гривень], які в ультрафіолетових променях флуоресціюють жовтим і блакитним світлом та синім і зеленим світлом [1 (1995 р.), 2 (1995 р.), 5 (1997 р.) гривень].
12. Флуоресцентний номер
- надрукований методом високого друку чорною фарбою горизонтально (номінал 1–20 гривень зразка 1992 р.) та червоною фарбою горизонтально [1 (1994, 1995 рр.), 2 (1995 р.), 5 (1994, 1997 рр.), 10 (1994 р.), 20 (1995 р.) гривень] і вертикально (номінал 50 та 100 гривень), рівно, з однаковим інтервалом між цифрами номер банкноти, який в ультрафіолетових променях флуоресціює зеленим (номінал 1–20 гривень зразка 1992 р.) та світло-червоним [1 (1994, 1995 рр.), 2 (1995 р.), 5 (1994, 1997 рр.), 10 (1994 р.), 20 (1995 р.), 50 та 100 гривень] світлом.
13. Магнітний номер
- надруковані методом високого друку чорною фарбою горизонтально в один рядок, рівно та з однаковим інтервалом між цифрами серія та

номер банкноти, які мають магнітні властивості [1 (1994, 1995 рр.), 2 (1995 р.), 5 (1994, 1997 рр.), 10 (1994 р.), 20 (1995 р.), 50 та 100 гривень].

14. Прихований номінал

- надрукований у центрі лицьового боку банкноти, крім 1 (1994, 1995 рр.), 2 (1995 р.), 5 (1994, 1997 рр.), 10 (1994 р.), 20 (1995 р.) гривень, невидимою фарбою номінал, який в ультрафіолетових променях флуоресцює зеленим світлом.

Мал. 10.4. Вдосконалення художнього оформлення гривні з використанням традиційної світової символіки. Сюжет у вигляді піраміди з «всевидячим оком» у верхньому куті¹

¹ *Сьурод Т.Л.* Банкноти. Описание внешнего вида и признаки подделки (гривни, рубли, доллары, ЕВРО): Практическое пособие. – Х.: ООО «Изд-во «Бурун Книга»», 2003. – с. 128.

15. Флуоресцентний друк

- елементи дизайну лицьового боку і зворотного боку банкнот та кодований малюнок (50 та 100 гривень), які в ультрафіолетових променях флуоресціюють жовтим, зеленим або жовто-зеленим світлом (залежно від номіналу).

16. Високий друк

- друк, яким виконано номери банкнот. Він залишає на папері потовщений із країв штриха відбиток фарби і рельєфний заглиблений слід. На зворотному боці папір, як правило, має опуклий рельєфний відбиток.

17. Орловський друк

- різкий перехід одного кольору в інший без розривів, накладання або зміщення ліній малюнка (портрет, написи, стрічки, орнаменти).

На третьому етапі відбувається подальше вдосконалення механізмів та інструментів грошової системи, що були розроблені на попередньому етапі. Важливою віхою тут стало прийняття Верховною Радою України в травні 1999 р. Закону «Про Національний банк України». Хоча в цьому законі безпосередньо про грошову систему не йдеться, проте ті функції НБУ, які становлять основу грошової системи, знайшли широке відображення. Це, зокрема, розділ IV «Грошово-кредитна політика», розділ V «Управління готівковим грошовим обігом», розділ VIII «Діяльність Національного банку щодо операцій з валютними цінностями». У них чітко виписані права та обов'язки НБУ щодо забезпечення стабільності національних грошей, регулювання грошового обороту, визначені методи та інструменти грошово-кредитної політики та інші види діяльності НБУ, що формують грошову систему країни.

10.2. Формування основних елементів фінансової системи незалежності України

10.2.1. Особливості побудови банківської системи в Україні

Розпад Радянського Союзу, прийняття Верховною Радою України в липні 1991 р. Декларації про державний суверенітет та проголошення в серпні 1991 р. України незалежною демократичною державою відкрили нову сторінку в розвитку власної банківської системи. 20 березня 1991 р. Верховною Радою України було прийнято Закон «Про банки та банківську діяльність», за яким на базі Української республіканської контори Державного банку СРСР створено Національний банк України. З перших днів його діяльність спрямована на зміцнення державності України, він проводить єдину державну політику у сфері грошового обігу, кредитування та забезпечення стабільності національної грошової одиниці.

Декларація про державний суверенітет та Закон «Про економічну самостійність Української РСР», які законодавче закріпили за нашою державою право самостійного формування власної банківської системи, заклали фундамент створення нових комерційних банків. За 1989 – 1991 рр. було зареєстровано близько двох десятків українських банків.

У процесі формування сучасної банківської системи України можна виділити чотири етапи.

Перший етап (1991 – 1992 рр.) – це процеси перереєстрації та реорганізації. Із жовтня 1991 р. Національний банк починає перереєстрацію комерційних банків України, що були зареєстровані ще Держбанком СРСР. У цей же період галузевий капітал, тобто частка капіталу, вкладеного в комерційні банки різними державними установами, поступово витісняється ринковим капіталом спільних та малих підприємств, акціонерних товариств. Державні банки «Промінвестбанк», «Агропромбанк», «Укрсоцбанк» акціонуються, а точніше – приватизуються персоналом банків та великими клієнтами.

Другий етап (1992 – 1993 рр.) – виникнення банків «нової хвилі». На цьому етапі з різних бюджетних і позабюджетних фондів та диверсифікації пасивів діючих банків виникають комерційні банки «Аваль», «Інко» (отримує самостійність від Москви), «Відродження», «Трансбанк» та ін. У комерційних банках спостерігалось подальше зменшення частки «міністерського» капіталу, що було спричинено постановою Кабінету Міністрів «Про передачу міністерських пакетів акцій на управління до Міністерства фінансів України». Цією постановою передбачалося, що Міністерство фінансів України буде одержувачем дивідендів за акціями, що належать іншим міністерствам. Зрозуміло, що це не влаштовувало власників акцій, і вони поспішили вилучити свої кошти із комерційних банків та інших акціонерних товариств.

У цей же час спостерігалось масове народження дрібних «кишенькових» банків. Протягом року їх було зареєстровано більше сотні, значна частина з них мала приватний капітал, але цей капітал був надто мізерним, щоб забезпечити ліквідність банку. Ці банки непогано заробляли на гіперінфляції 1992 – 1994 рр., використовуючи цей зовнішній незалежний від них фактор. На кінець 1992 р. в Україні в реєстрі НБУ зафіксовано 133 банки, ліквідовано 3 банки. На кінець 1993 р. в книзі реєстрації вже 211 банків, ліквідовано протягом цього року ще 6 банків.

Третій етап (1994–1996 рр.) – банкрутство. Активізація роботи Національного банку України з побудови чіткої системи регулювання діяльності комерційних банків збіглася з періодом призупинення інфляційних процесів, які були основним джерелом безбідного існування цілої низки комерційних банків. Ці банки не були готові до більш жорсткого контролю з боку НБУ, до зміни кон'юнктури фінансового ринку, до центра-

лізованого управління банківською системою, що поставило їх на межу банкрутства. Багато банків у цей період було ліквідовано: в 1994 р. стали банкрутами та ліквідовано 11 банків; у 1995 р. – 20 банків банкрутів, серед яких були найбільші комерційні банки – «Інко», «Відродження», «Економбанк», «Лісбанк»; у 1996 р. прямими банкрутами стали 45 банків, а ще 60 опинилися в стані прихованого банкрутства. Процес масового банкрутства комерційних банків вніс ускладнення у функціонування не тільки банківської системи, а й позначився на всій економічній системі, була підірвана довіра до банківської системи у вкладників.

Для цього періоду характерні й інші процеси, які істотно впливали на структуру банківської системи України. Так, на кредитно-фінансовому ринку України починають працювати іноземні банки та їхні представництва (всього їх було зареєстровано 14). З'являються 5 нових українських комерційних банків.

Важливим моментом функціонування банківської системи цього періоду була зміна складу акціонерів, зміна власників багатьох комерційних банків та окремих філій шляхом продажу та перепродажу. Таких змін зазнали близько 70 банків.

Четвертий етап (1996–1998 рр.) – стабілізація та впровадження національної валюти – гривні. Для цього етапу є характерною боротьба Національного банку з інфляційними процесами, створення сприятливих умов для проведення грошової реформи і введення в обіг національної грошової одиниці – гривні. Також у цей період посилюється контроль за діяльністю комерційних банків із боку НБУ. У роки незалежності України було не тільки реформовано, а й створено нову банківську систему.

Проте тривала економічна, фінансова та платіжна криза, гальмування процесу ринкових перетворень економіки інвестиційного процесу, серйозні недоліки в діяльності комерційних банків у сфері кредитування, розрахунків, порушення багатьма з них економічних нормативів, неупорядкованість та нестабільність нормативно-правового регулювання, недосконалість податкового та фінансового законодавства визначають необхідність поглиблення банківської реформи.

Було проведено фінансову реорганізацію банків, більш дієвим став контроль за їхньою діяльністю і виконанням умов функціонування з боку НБУ. Однак залишається значним системний ризик внаслідок надмірної відкритості банківської системи для слабких підприємств та неякісного менеджменту. Не вдається повністю задовольнити потреби приватного сектора, який сьогодні активно зростає. Очевидно, що без прискорення банківських реформ суб'єктам господарювання буде важко одержати доступ до необхідних інвестиційних коштів. Крім того, їм бракуватиме інших (крім кредитних) банківських послуг високої якості.

Висока вартість фінансового посередництва, обмеженість кількості послуг, відсутність відповідної для країн із ринковою економікою фінансової структури, стимулів заощаджувати та розміщувати позичкові фонди, низька життєздатність фінансових інститутів (приховані банкрути), повільний прогрес у галузі створення стабільного ефективного банківського нагляду доповнюють те коло проблем, вирішення яких треба передбачити в державній програмі реформування та розвитку банківської системи України.

10.2.2. Формування податкової системи нової держави

З появою нових форм власності і методів господарювання стара податкова система перестала відповідати вимогам часу і не могла забезпечити потреби держави та громадян. Саме тому виникла потреба в проведенні податкової реформи в Україні.

Перші кроки до створення сучасної податкової служби були зроблені в 1990 р., коли підприємництво в державі тільки-но почало зароджуватися. В той час на базі відділів державних доходів у фінансових органах були створені податкові інспекції, які підпорядковувалися Міністерству фінансів України.

22 серпня 1996 р. Президент України підписав Указ «Про утворення Державної податкової адміністрації України та місцевих державних податкових адміністрацій», а 30 жовтня 1996 р. – Указ «Питання державних податкових адміністрацій», за яким податкова служба України фактично набула свого організаційного та структурного визначення.

Податкова служба вийшла з-під підпорядкування Міністерства фінансів України і стала центральним органом виконавчої влади України. Вона має жорстку вертикальну структуру. Її регіональні органи працюють виключно з огляду на загальнодержавні інтереси.

Була створена спеціальна служба – податкова міліція, яка з самого початку, тісно взаємодіючи зі структурними підрозділами ДПА, підтвердила не лише доцільність її створення, а й необхідність її подальшого розвитку. У липні 2001 р. було створено Департамент боротьби з відмиванням доходів, одержаних злочинним шляхом.

За ці роки докорінно змінилася структура податкової служби та виділено додаткові джерела фінансування для створення та розвитку матеріально-технічної бази служби. Для керівництва податкової служби безперечним є той факт, що спеціалісти, які забезпечують надходження більшої, вагомої частини доходів держави, повинні мати пристойні заробітки, правовий захист та створення належних умов праці.

Для підвищення ефективності роботи податкових органів, забезпечення найбільш раціонального використання трудових і фінансових ресурсів Державна податкова адміністрація розробила Програму модер-

нізації податкової служби України, утворила Департамент розвитку та модернізації державної податкової служби.

Однією із серйозних проблем податкової служби є підготовка висококваліфікованих фахівців. За ці роки при Державній податковій адміністрації було розроблено та створено систему підготовки та перепідготовки кадрів. Гордістю податкової служби є її вищий навчальний заклад – Академія державної податкової служби України, в якій навчаються майбутні податківці.

До системи органів державної податкової служби належать Державна податкова адміністрація України, державні податкові адміністрації в Автономній Республіці Крим, областях, містах Києві та Севастополі, державні податкові інспекції в районах областей, містах та районах у містах, а також міжрайонні, об'єднані державні податкові інспекції та спеціалізовані інспекції по роботі з великими платниками податків.

Податкові органи країни забезпечують надходження майже 80 % усіх доходів державного та місцевих бюджетів. При цьому вони здійснюють контроль та адміністрування майже 100 видів податків, зборів та обов'язкових платежів до бюджетів усіх рівнів та державних цільових фондів. Найвагомішими джерелами доходів є податок на прибуток підприємства, податок на додану вартість, податок з доходів громадян, акцизні збори та збори за використання природних ресурсів, плата за землю.

Працівники податкової служби обслуговують сотні тисяч платників – юридичних осіб, мільйони підприємців та фізичних осіб.

Одним із основних напрямів діяльності ДПА України є законодавчі ініціативи. Податківці безпосередньо беруть участь у розробленні проєктів законодавчих та нормативних актів.

Державна податкова адміністрація ініціювала створення Податкового кодексу України. Протягом декількох років велася напружена робота з підготовки цього кодексу, який дасть змогу ефективніше працювати як підприємцям, так і податковій службі, поліпшити добробут країни та її громадян.

10.2.3. Становлення страхової справи України

Перші роки самостійності української держави характеризувалися заснуванням багатьох банків, торговельних корпорацій, інвестиційних компаній, інших комерційних структур. Ці суб'єкти, розвиваючи свій бізнес, доходили висновку про необхідність здійснення страхування. Оскільки на страховому ринку ще не було великих надійних компаній, то структури в інших галузях бізнесу почали засновувати своїх страховиків з метою власного обслуговування. Надалі страхові компанії такого типу почали працювати універсальніше, і не тільки в межах потреб своїх засновників.

З розвитком ринкових відносин у різних сферах виробництва посталала потреба у створенні обслуговуючої, комерційної інфраструктури. Тому поряд з виникненням банків, торговельних посередників, зовнішньоекономічних фірм почали засновуватись і страхові компанії, які на перших порах брали на себе внутрішньогалузеві ризики. Характерною особливістю таких компаній був великий вплив на їхню роботу міністерств, відомств, державних корпорацій тощо.

Крім головних чинників, на процес масового виникнення страхових компаній у 1990–1993 рр. впливали такі чинники:

а) ініціатива науковців, фахівців, які запозичували досвід роботи страхового ринку в розвинутих країнах;

б) засновницька робота профспілок, громадських організацій;

в) участь зарубіжних інвесторів (такі компанії були, як правило, невеликі і створювалися здебільшого з метою розвідки ринку, але після встановлення 20 % межі участі нерезидентів у статутному фонді страховика майже всі вони припинили існування).

Не можна обминути й такий чинник, як створення страхових компаній з метою суто трастової діяльності – «гри на інфляції». Хоча зазначених компаній було не більш як 3–5 % ринку, вони в свій час завдали великої шкоди багатьом своїм клієнтам, не повернувши їм належних коштів і підірвавши цим довіру громадян до страхових компаній.

Отже, період 1990–1993 рр. характеризувався бурхливим зростанням кількості страхових компаній в умовах неупорядкованого законодавства.

Після виходу в травні 1993 р. Декрету Кабінету Міністрів України «Про страхування» та створення восени 1993 р. Комітету в справах нагляду за страховою діяльністю почався новий етап розвитку страхового ринку України.

Було зареєстровано страхові компанії і видано ліцензії. Страхову діяльність визначено як виключний вид діяльності. При цьому здійснювати страхову діяльність стало можливим лише за тими видами, які вказані в ліцензії. Була запроваджена обов'язкова звітність страховиків за результатами року. Установлено певну залежність між обсягами максимального зобов'язання і розмірами страхових резервів.

Закон України «Про страхування», прийнятий навесні 1996 р., установив систему контролю за рівнем платоспроможності страховиків і порядок розрахунку резервів, посилив норми, що регулюють нагляд за страховою діяльністю, упорядкував види обов'язкового страхування. Було запроваджено нові вимоги до реєстрації страховиків, розмірів і структури їхніх статутних фондів, а також участі іноземних інвесторів. Отже, в період становлення ринкової економіки в Україні значною мірою зросли обсяги страхового ринку, і він набув якісного розвитку. Кінець

90-х років. характеризуватиметься збільшенням страхових договорів, стабілізацією кількості страховиків та їхньої спеціалізацією за видами страхування, розвитком перестраховальних операцій на внутрішньому (національному) і зовнішньому (світовому) страховому ринку. Особливо слід зазначити те, що ряд заходів як на законодавчому рівні, так і на рівні застосування чинників управління й організації страхового ринку зумовили постійне зростання розмірів страхових резервів. А це означає посилення фінансової надійності страховиків, рівня гарантійності виконання взятих ними зобов'язань.

ТЕСТИ ДЛЯ ПЕРЕВІРКИ ЗНАНЬ СТУДЕНТІВ ДО МОДУЛЯ 2

1. Які гроші перебували в обігу на території Галицької Русі поряд з празькими грошима у XVI ст.:

- а) напівгроші;
- б) динарії;
- в) гривні;
- г) рублі?

2. Як називалися дрібні монети, які прирівнювалися до трьох динаріїв:

- а) копійки;
- б) центи;
- в) третяки?

3. Які монети були поширені на Галичині наприкінці XIV – на початку XV ст.:

- а) копійки;
- б) дукати угорського карбування;
- в) третяки?

4. Які монети були поширені на Поділлі наприкінці XIV – на початку XV ст.:

- а) срібні динарії;
- б) дукати угорського карбування;
- в) італійські флорини?

5. Де були поширені дукати угорського карбування:

- а) на Галичині;
- б) на Запоріжжі;
- в) на Київщині?

6. Як називалися золоті угорські монети 1480 р.:

- а) копійками;
- б) центами;
- в) злотими?

7. Яка грошова одиниця дорівнювала 100 чеським грошам:

- а) флорин;
- б) рубль;
- в) злотий?

8. За часів правління якого короля почалося карбування ортіо:

- а) Яна II Казимира;
- б) Зигмунда III;
- в) Владислава II?

9. Які завдання передбачалися грошовою реформою в Польщі від 15 жовтня 1526 р.:

- а) стабілізація власної валютної системи;
- б) об'єднання власної валютної системи з литовською;
- в) введення нової грошової одиниці?

10. Як називалися монети, які карбували в 1338 р. за часів Казимира Великого:

- а) краківські гроші;
- б) українські гривні;
- в) злоті?

11. Який новий вид монет було запроваджено в 1614 р.:

- а) копійку;
- б) цент;
- в) півторагрошовик?

12. Чим характеризувався грошовий обіг початку XVI ст.:

- а) зменшенням значення грошових монет і погіршенням їхньої якості;
- б) високою якістю грошових монет;
- в) монети Польсько-Литовської держави високо цінувалися в Європі?

13. Які монети карбували у Львові за часів Владислава Опольського:

- а) атичні статери;
- б) срібні систерції;
- в) напівгроші і динарії?

14. З ім'ям якого князя пов'язують випуск монет у Києві в XIV ст.:

- а) Володимира Ольгердовича;
- б) Володимира Мономаха;
- в) Ярослава Мудрого?

15. З якого матеріалу виготовляли київські монети:

- а) із золотого плющеного дроту;
- б) із срібного плющеного дроту;
- в) з мідного плющеного дроту?

16. Який документ забороняв надавати гроші в кредит та отримувати за це відсотки:

- а) Магдебурзьке право;
- б) канонічне право;
- в) польське право?

17. Ким були організовані перші банки на території Польсько-Литовської держави:

- а) королем;
- б) шляхтою;
- в) церквою?

18. З якого періоду в Польщі був відомий вексель:

- а) з XV ст.;
- б) з XIV ст.;
- в) з XVI ст.?

19. Яке місто в Польщі було центром банківської справи:

- а) Краків;
- б) Варшава;
- в) Познань?

20. Хто здійснював ломбардні операції:

- а) євреї;
- б) поляки;
- в) литовці?

21. Найпоширенішою золотою монетою козацько-гетьманської доби була:

- а) дирхем;
- б) динарій;
- в) левендальдер.

22. Як називали турецькі піастри, які внаслідок жвавої торгівлі українських козаків із південними народами потрапляли на Запорозьку Січ:

- а) дирхем;
- б) динарій;
- в) лев?

23. Хто в 1658 р., ставши гетьманом, уклав з Польщею та Литвою Гадяцьку угоду, за якою на території Київського, Брацлавського та Чернігівського воєводств створювалося Велике князівство Руське, яке могло карбувати власну монету для оплати козацького війська:

- а) Б. Хмельницький;
- б) І. Виговський;
- в) І. Самойлович?

24. Чи карбував Богдан Хмельницький власну монету:

- а) так;
- б) ні;
- в) достовірно не відомо?

25. Хто з гетьманів наслідував турецькі й татарські монети у Валахії та польські чехи у с. Лисянка:

- а) Б. Хмельницький;
- б) І. Виговський;
- в) І. Самойлович?

26. У якому році І. Самойлович почав карбувати чехи в Севську:

- а) 1386 р.;
- б) 1686 р.;
- в) 1689 р?

27. Сировиною для виготовлення срібних монет були західноєвропейські галери, які в Росії називалися ефимками з ознакою:

- а) так;
- б) ні.

28. У кінці 1655 р. почався випуск мідних копійок, які за виглядом і масою відповідали срібним. За встановленим примусовим курсом в обігу вони перебували за співвідношенням 1:1:

- а) так;
- б) ні.

29. Величезна кількість мідних копійок, значне зростання цін, бездіяльність царя стосовно фальшивомонетників призвели до зростання невдоволення серед простого люду, який 1662 р. підняв повстання в Москві, що дістало назву:

- а) Жовтнева революція;
- б) Срібний бунт;
- в) Мідний бунт.

30. Після повстання в населення 10 мідних викупувалися за 1 срібну копійку:

- а) так;
- б) ні.

31. Грошова реформа, яку провів цар Петро I, тривала:

- а) з 1689 р. по 1718 р.;
- б) з 1698 р. по 1718 р.;
- в) з 1698 р. по 1717 р.

32. У 1700 р. з'явилася нова мідна монета – денга, яка становила:

- а) чверть копійки;
- б) восьму частину копійки;
- в) півкопійки.

33. У 1700 р. з'явилася нова мідна монета – полушка, яка становила:

- а) чверть копійки;
- б) восьму частину копійки;
- в) півкопійки.

34. У 1700 р. з'явилася нова мідна монета – півполушка, яка становила:

- а) чверть копійки;
- б) восьму частину копійки;
- в) півкопійки.

35. Яка частка грошових заощаджень населення, за даними Державного банку СРСР, у 1947 р. містилася на вкладах банків:

- а) 80%;
- б) 15%;
- в) 99%?

36. Чому дорівнював один долар США після того, як 1 березня 1950 р. Рада Міністрів СРСР прийняла Постанову «Про переведення курсу рубля на золоту основу і про підвищення курсу рубля стосовно до іноземних валют», за якою встановлювався золотий вміст рубля на рівні 0,222168 г щирого золота:

- а) 4 руб.;
- б) 10 руб.;
- в) 5 руб. 30 коп.?

37. За яким курсом постанова Ради Міністрів від 4 травня 1960 р. «Про зміну масштабу цін і заміну грошей, що перебували в обігу, на нові» передбачала деномінацію рубля:

- а) 10 до 1;
- б) 2 до 1;
- в) немає правильної відповіді?

38. У якому році Рада Міністрів Української РСР з метою захисту інтересів споживачів, особливо соціально незахищеного населення, прийняла Постанову «Про захист споживчого ринку в Українській РСР», яка передбачала продаж продовольчих і непродовольчих товарів здійснювати з використанням карток споживача з купонами:

- а) 1990 р.;
- б) 1960 р.;
- в) 1987 р?

39. У якому році загони Червоної гвардії захопили 28 банків і 10 банківських відділень та було видано декрет про націоналізацію банків, який вводив державну монополію на ведення банківської діяльності:

- а) 1920 р.;
- б) 1916 р.;
- в) 1917 р?

40. Який банк почав діяльність 16 листопада 1921 р., а основними його завданнями визначалися кредитування промисловості, сільського господарства, товарообігу та впорядкування грошового обігу:

- а) Державний банк РРФСР;
- б) Промисловий банк РРФСР;
- в) Кооперативний банк РРФСР?

41. Який банк був організований у жовтні 1922 р. у формі акціонерного товариства зі статутним капіталом у розмірі 5 млн золотих рублів, але всі його акції належали державним органам чи підприємствам:

- а) Державний банк РРФСР;
- б) Промисловий банк РРФСР;
- в) Торговельний промисловий банк (Промбанк)?

42. Який банк було створено 12 грудня 1922 р. за участю шведського капіталу:

- а) Російський комерційний банк;
- б) Промисловий банк РРФСР;
- в) Торговельний промисловий банк (Промбанк)?

43. Банківська справа СРСР була монополією держави:

- а) так;
- б) ні.

44. Коли були запроваджені купоно-карбованці:

- а) 1 січня 1992 р. ;
- б) 10 січня 1992 р.;
- в) 10 січня 1993 р.?

45. Коли Президент України підписав Указ «Про грошову реформу в Україні», згідно з яким з обігу було вилучена український карбованець і введено постійну грошову одиницю — гривні, та її сота частина — копійка:

- а) 25 серпня 1996 р.;
- б) 10 січня 1992 р.;
- в) 25 серпня 1998 р.

46. Коли відбувся вихід Декрету Кабінету Міністрів України «Про страхування»:

- а) у травні 1993 року;
- б) 10 січня 1992 р.;
- в) 25 серпня 1998 р.

47. Скільки рівнів має банківська система України:

- а) один;
- б) два;
- в) чотири?

48. Послугами громадських кредитних установ могли скористатися лише селяни, які постраждали від стихійного лиха:

- а) так;
- б) ні.

49. Під час Другої світової війни кількість грошей в обігу Радянського Союзу:

- а) зросла до 74 млрд руб.;
- б) зменшилася в 2 рази;
- в) збільшилася в 4 рази?

50. За яким курсом обмінювалися металеві монети на нові грошові знаки після того, як 14 грудня 1947 р. Рада Міністрів СРСР та найвищий партійний орган ЦК ВКП (б) прийняли Постанову «Про проведення грошової реформи і скасування карток на продовольчі й промислові товари»:

- а) 10 до 1;
- б) 2 до 1;
- в) не обмінювалися?

51. Грошові позики громадських кредитних установ були:

- а) довгостроковими;
- б) короткостроковими;
- в) середньостроковими.

52. Відсоткова ставка за кредит, узятий на споживання, становила:

- а) 3,3%;
- б) 6,6%;
- в) 5%.

53. Відсоткова ставка за кредит, якщо позичені кошти йшли на виробничі цілі, становила:

- а) 3,3%;
- б) 6,6%;
- в) 5%.

54. Відсоткова ставка за кредит у зерні становила:

- а) 12%;
- б) 13%;
- в) 12,5%.

55. У середині XVIII ст. соціальний стан кредиторів приблизно був таким:

- а) 58% становила шляхта, 29% — духівництво, 7% — євреї та 6% — інші;
- б) 5% становила шляхта, 25% — духівництво, 66% — євреї та 4% — інші;
- в) 40% становила шляхта, 3% — духівництво, 55% — євреї та 2% — інші.

56. У XVIII ст. центром приватного банківництва в Польщі стало місто:

- а) Познань;
- б) Варшава;
- в) Краків.

57. Першочерговим завданням для феодальної Росії було надання відповідної допомоги купецтву:

- а) так;
- б) ні.

58. З яких двох самостійних частин складався Державний позичковий банк:

- а) Дворянського банку та Банку поповнення;
- б) Земельного банку та Банку поповнення;
- в) Поземельного банку та Банку поповнення.

59. Основною діяльністю якого банку були короткострокові позикові операції (не більше ніж на 75% від вартості товарів) терміном на 6 місяців під заставу товарів, які перебували на складах у порту Петербурга:

- а) Дворянського банку ;
- б) Банку поповнення;
- в) Поземельного банку?

60. Основною метою діяльності державних банків Російської імперії було кредитування аграрного сектора:

- а) так;
- б) ні.

61. У яких українських містах у 1860 р. були відкриті контори Державного банку Російської імперії:

- а) Києві, Одесі, Харкові, Полтаві;
- б) Києві, Львові, Харкові;
- в) Одесі, Харкові, Полтаві?

62. Який банк був першим акціонерним банком Російської імперії:

- а) Київський земельний банк;
- б) Харківський земельний банк;
- в) Селянський поземельний банк?

63. Головною метою діяльності якого банку було залучення в казну срібної монети:

- а) Київського земельного банку;
- б) Харківського земельного банку;
- в) Мідного банку?

64. Який банк виник з ідеї перекарбувати в монети старі мідні гармати і на отриманий капітал створити кредитну установу:

- а) Київський земельний банк;
- б) Мідний банк;
- в) Артилерійський поземельний банк?

65. У 1769 р., з проведенням грошової реформи, Катерина II поклала на банки нову функцію — замінити золоту монету на срібну:

- а) так;
- б) ні.

66. Особливістю діяльності якого банку було те, що розмір виданого кредиту обумовлювався належністю купця-позичальника до тієї чи іншої гільдії:

- а) Київського земельного банку;
- б) Державного комерційного банку;
- в) Мідного банку?

67. У якому році було ліквідовано Державний позиковий та Державний комерційний банки з переданням усіх прав Державному банку, на якого було покладено завдання зміцнення грошової та фінансової систем:

- а) 1860 р.;
- б) 1896 р.;
- в) 1960 р?

68. Система іпотечного кредитування в 80–90-х роках ХІХ ст. була представлена лише акціонерними банками:

- а) так;
- б) ні.

69. Банк Олександрі Браницької видавав кредити:

- а) до 10000 руб. під 7% річних;
- б) до 5000 руб. під 9% річних;
- в) до 1000 руб. під 6% річних.

70. Який банк мав фонд у 50 000 руб. і видавав на трирічний термін позички як окремим домогосподарям (до 300 руб.), так і сільським громадам (до 3000 руб.) під 6% річних:

- а) Київський земельний банк;
- б) Сумський банк Івана Харитоненка;
- в) Артилерійський поземельний банк.

71. Мінімальний розмір акціонерного капіталу міського громадського банку становив 10 000 руб., а зобов'язання банку не повинні були перевищувати п'ятикратної суми акціонерного та резервного капіталів:

- а) так;
- б) ні.

72. Який банк кредитував у переважній більшості заможних селян, допомагаючи дворянам вигідно продавати їхню землю:

- а) Київський земельний банк;
- б) Селянський поземельний банк;
- в) Артилерійський поземельний банк?

73. Домінуючі позиції з великомасштабного кредитування промисловості зайняли такі столичні банки, створені у післяреформний період:

- а) Петербурзький міжнародний комерційний банк;
- б) Російський банк для зовнішньої торгівлі;
- в) Російський торговельно-промисловий.

74. Асигнаційні банки та Петербурзький. Які два банки в 1786 р. об'єднали в Державний асигнаційний банк:

- а) Петербурзький асигнаційний банк;
- б) Московський асигнаційний банк;
- в) Російський асигнаційний банк?

75. На зламі XVII—XVIII ст. достатність кредитних ресурсів усередині країни цілком задовольняла дворянство і представників торгового капіталу, зацікавлених у кредитах для збільшенні обсягів операцій:

- а) так;
- б) ні.

76. Хто в 1754 р. видав «Указ об учреждении Государственного заемного банка...»:

- а) Катерина II;
- б) Олександр II;
- в) Єлизавета Петрівна?

77. На західноукраїнських землях, розділених між різними державами, основу грошового обігу становили польські марки:

- а) так;
- б) ні.

78. Формування грошової системи СРСР, до якого належала більша частина території України, почалося:

- а) після Великої Вітчизняної війни;
- б) після Жовтневого перевороту 1917 р.;
- в) після 1991 р.

79. Політика воєнного комунізму передбачала встановлення безгрошових відносин:

- а) так;
- б) ні.

80. У якому році були випущені «Зобов'язання РРФСР» номінальною вартістю 1, 5 і 10 млн руб.?

- а) 1921 р.;
- б) 1917 р.;
- в) 1933 р.?

Використана та рекомендована літератури

1. Закон України «Про Національний банк України» від 20 травня 1999 р.
2. Закон України «Про банки і банківську діяльність» від 7 грудня 2000 р.
3. Закон України «Про платіжні системи та переказ грошей в Україні» від 5 квітня 2001 р.
4. Указ Президента України «Про грошову реформу в Україні» // Вісник НБУ. – 1996. – № 5.
5. Закон України «Про страхування» № 2745-III від 04.10.2001р.
6. *Акименко А.В.* Развитие отечественного страхового рынка – шаг к укреплению национальной безопасности Украины // Финансовые услуги. – 1998. – № 5–6. – С. 58–60.
7. *Андреев В.Н.* Демосфен в “банке” Пасиона: интерпретация // Вестник древней истории. – 1979. – №1.
8. *Анохин В. А.* Монетное дело Боспора. – К.: Наук. думка, 1986. – 102 с.
9. *Анохин В. А.* Монетное дело Херсонеса (IV в. до н. э. – XII в. н. э.). – К.: Наук. думка, 1977. – 176 с.
10. *Анохин В. А.* Монеты античных городов Северо-Западного Причерноморья. – К.: Наук. думка, 1989. – 128 с.
11. *Базилевич В. Д.* Страховий ринок України. – К.: Т-во «Знання», КОО, 1998. – 374 с.
12. *Бойко О.Д.* Історія України: Посібник. – К.: Видавничий центр «Академія», 2001. – 656 с.
13. *Бугров А. В.* Кредит в России до зарождения первых банков // Деньги и кредит. – 2000. – №11. – С. 67–72.
14. *Васюренко О. В.* Банківський менеджмент : Посібник. – К.: Видавничий центр “Академія”, 2001. – 320 с.
15. *Верт Н.* История советского государства. 1990 – 1991. – М.: Прогресс-Академия, 1990. – 544 с.
16. *Вітенко О.* Волинські гроші // Літопис Червоної Калини. – Львів, 1931. – Ч. I. – 15–16 с.
17. *Вобльї К.Г.* Основы экономики страхования. – М.: АНКИЛ, 1993. – 228 с.
18. *Вопросы истории капиталистической России. Проблемы многоукладности.* – Свердловск: Би., 1972. – 376 с.
19. *Гальчинський А. С.* Теорія грошей. – К., 1998. – 356 с.
20. *Глушкіна Л.М.* О некоторых аспектах кредитно-денежных отношений в Аттике IV в. до н. э. // Вестник древней истории. – 1970. – №3–4. – 17 с.
21. *Гнатишак М.* Державні гроші України – Клівленд (Огайо), 1974 р. – 162с.
22. *Гнатишак М.* Друкування українських грошей на галицькій землі // Літопис Червоної Калини. – Львів, 1931. – ч. VII–VIII. – 17–18 с.
23. *Гнатишак М.* Замітки до державних грошей України з 1917-1920 років // Літопис Червоної Калини. – Львів, 1935. – Ч. II. – 5–9 с.
24. *Гнатишак М.* Паперові грошові знаки на українських землях // Літопис Червоної Калини. – Львів, 1931. – ч. III. – 10–12 с.
25. *Гнатишак М.* Українські державні гроші 1917–1920 // Життя і знання. – Львів, 1932. – Ч. 6.
26. Гроші в Україні : факти і документи. – К.: Би., 1998. – 23 с.
27. *Деньги /* Под ред. А. А. Чухно. – К.: Україна., 1997. – 510 с.
28. *Дмитрієнко М.Ф., Литвин В.М., Ющенко В.А., Яковлева Л.В.* «Гроші в Україні: факти і документи» – «ARC-Ukraine», 1998. – 454 с.

29. *Дорофеева Н. В., Комаринська З. М.* З історії грошей України. – Львів: Львівський банківський інститут НБУ, 2000. – 165 с.
30. *Древние цивилизации/* Под ред. Т.М. Бонгард-Левина. – М.: изд-во МГУ, 1989. – 478 с.
31. *Залетов О.А.* Страхование в Украине / Под ред. О.А. Слюсаренко, – К.: МА «ВееZone», 2002. – 452 с.
32. *Зварич В., Шуст Р.* Нумізмати́ка: Довідник. – К.: Б.и., 1998. – 464 с.
33. *История Древнего Рима/* Под ред. В. И. Кузицина. – М.: Высшая шк., 1981. – 383 с.
34. *История средних веков/* под ред. С.П. Карпова М.: изд-во МГУ, 1997. – 560 с.
35. *Каршиковский П.И.* З історії монетної справи та грошового обігу в Ольвії: ольвійські “аси” // Праці Одес. держ. ун-ту. Сер.: Іст. науки. – 1959. – Т.149. – 185 с.
36. *Кейнс Дж. М.* Трактат про грошову реформу. Загальна теорія зайнятості, процента та грошей. – К.: АУБ, 1999. – 189 с.
37. *Комаровский И.* Очерки Рима в финансовом и экономическом отношениях. – М., 1969, перероб. і допр. – К.: Т-во “Знання”, КОО, 2002. – 96 с.
38. *Котляр Н.Ф.* Монетное обращение и денежный счёт на территории Украины эпохи феодализма (VIII – XVIII вв.): Автореф. дис. д-ра. ист. наук. – К., 1972. – 59 с.
39. *Лановик Б.Д., Матисякевич З. М., Матейко Р.М.* Л22 Економічна історія України і світу: Підручник/ За ред. Б. Д. Лановика. – К.: Вікар, 1999. – 737 с. (Вища освіта ХХІ століття).
40. *Луццатто Дж.* Экономическая история Италии. – М., 1954.– 453 с.
41. *Малькова Т.Н.* Древняя бухгалтерия: Каковой она была? – М.: Финансы и статистика, 1995. – 303 с.
42. *Марковецька Г. М.* Паперові грошові знаки і бони Східної Галичини 1914–1920 рр.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06 / Інститут української археології та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України. – К., 2003. – 19 с.
43. *Мехряков В.Д.* Развитие кредитных учреждений в России. – М.: ДеКа, 1996. – 209 с.
44. *Михалевский В.М.* Очерки истории денег и денежного обращения. – М., 1948. – Т.1. – 219 с.
45. *Монетное дело и денежное обращение Керкинтиды (по материалам раскопок 1980–1982 гг.)* // Античные древности Северного Причерноморья. – Сб. науч. тр. – К., 1988.
46. *Мухамадиев А.Г.* Булгаро-татарская денежно-весовая система XIII – XIV вв.: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – Казань, 1968. – 24 с.
47. *Національні паперові гроші України* Укл. О.І. Рудіченко – Донецьк: – Аспект, 1992.– 59 с.
48. *Про стан та тенденції розвитку страхового ринку України у 1997 році* // Україна–Business. – №18 від 13.10.98 р., с.3. Огляд Укрстрахнагляду.
49. *Савлук М. І.* Грошово-кредитна політика Національного банку України та оцінка її ефективності // Вісник НБУ. – 1999. – № 1. – 3–7 с.
50. *Савлук М. І.* Нова національна валюта «гривня» працює на економіку України // Фінанси України. – 1997. – № 2. – 13 – 17 с.
51. *Савлук М. І., Суголяко О. А.* Чи вистачає грошей економіці України? // Вісник НБУ. – 1997. – № 4.
52. *Сидоренко Е.Ф.* Единицы измерения в торговле на Левобережной Украине XVIII в.: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – К.,1971. – 26 с.

53. *Сингатуллина А.З.* Денежное дело и денежное обращение Золотой Орды XIII в.: Поволжские города: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – М., 1985. – 24 с.
54. *Скоморович І.Г., Реверчук С.К. та ін.* Історія грошей і банківництва : Підручник / За заг. ред С.К. Реверчука. – К.: Атіка, 2004. – 340 с.
55. *Скржинська М.* Обмін валюти у давньогрецьких містах Північного Причорномор'я (на території України) // Українська нумізматики і боністика. – 2000. – № 1.
56. *Соболева Н.А.* Экономические связи южной и западной Руси с Чехией в XIV – XV вв.: по данным нумизматики: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – М., 1967. – 15 с.
57. *Сыроед Т.Л.* Банкноты. Описание внешнего вида и признаки подделки (гривни, рубли, доллары, ЕВРО). Практическое пособие. – Харьков: ООО «Изд-во Бурун Книга», 2003. – 140 с.
58. *Толмачова Р.П.* Экономическая история: Учебник. – 2-е изд., испр. и доп. – М.: Дашков и К°, 2004. – 604 с.
59. *Тхоржевський Р.Й.* Паперові грошові знаки і бони як історико-економічні джерела і об'єкт боністики (1917–1925 рр.): Автореф. дис. д-ра іст. наук: 07.00.06 / Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.Грушевського НАН України. – К., 1995. – 48 с.
60. *Федоров-Давыдов Г. А.* Клады золотоордынских монет: основные этапы развития денежного обращения и денежно-весовых систем в Золотой Орде XIII – XV вв.: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – М., 1957. – 20 с.
61. *Швець В.Є.* Грошовий обіг і банківська справа Центральної Ради // Фінанси України. – 2004. – № 3.
62. *Шелов Д.Б.* Монеты. Древняя Греция. – М.: изд-во АН СССР, 1956. – 111 с.
63. *Шуст Р.М.* Денежное хозяйство юго-восточных воеводств Речи Посполитой в XVI – первой половине XVII в.: Дис. ... канд. ист. наук. – Львов, 1988. – 298 с.
64. *Эшли У. Дж.* Экономическая история Англии в связи с экономической теорией. – М.: Типография А.Г. Кольчугина, 1897. – 814 с.
65. *Яковец Ю.В.* История цивилизации. – М.: Владос, 1997. – 352 с.
66. [www//ua.museum-of-many.org](http://ua.museum-of-many.org).
67. [www//museum.com.ua](http://museum.com.ua).
68. [www//bonistikaweb.ru](http://bonistikaweb.ru).
69. [www//numismat.ukrcol.com](http://numismat.ukrcol.com).
70. [www//bank.gov.ua](http://bank.gov.ua).

На титульній сторінці листі зображено київську срібну гривню, яка перебувала в обігу від кінця XI до XIII ст. Нижче зображено поштову марку Росії початку XX ст., яка виконувала функцію розмінної монети.

ДОДАТКИ

Додаток 1

Тройська унція: сутність та походження

Тройська унція – спеціальна одиниця виміру, що застосовується для характеристики дорогоцінних металів, дорогоцінного каміння та пороху. Міжнародним позначенням тройської унції є «ozt».

Тройська унція походить з тройської системи ваг. Згідно із джерелами, найстаріші з яких сягають першого тисячоліття нашої ери, назва походить від імені міста Труа (Troyes) у Франції, що в середньовіччі було важливим торговельним центром.

Вага тройської унції дорівнює 31,1034768 грама. Вона дорівнює 480 гранам (один гран – 64,79891 міліграми) і є трохи важчою за унцію системи авордп'юз (437,5 грана, що дорівнює 28,349523125 грамам).

12 тройських унцій становлять 1 тройський фунт (5760 гран, або 373,24 грама).

Кратні тройські величини:

Величина	Грани	Грама
Фунт (12 унцій)	5760	373,241 721 6
Унція (20 пенні)	480	31,103 476 8
Пенні	24	1,555 173 84
Гран	1	0,064 798 91

Тройська унція – основна одиниця виміру та оцінки дорогоцінних металів і дорогоцінного каміння. Міжнародними позначеннями тройської унції золота, срібла, платини та паладію є XAU, XAG, XPT, XPD відповідно.

Тройськими унціями або тройськими гранами вимірюються маса пороху і кулі, а також стріли та наконечники стріли в спортивній стрільбі з лука.

В англійській грошовій системі, введеної королем Генріхом II і до переведення її на десяткову систему числення, монета в один пенс дорівнювала за ціною одному тройському пенсу срібла. Фунт стерлінгів при цьому нараховував 240 тройських пенсів, що становило один тройський фунт срібла. Фунт стерлінгів поділявся на 20 шилінгів, кожний з яких дорівнював 12 пенсам.

Крім того, тройська унція та її похідна – тройській фунт застосовуються в аптекарській системі ваг, але з іншим дробним поділом.

Знаки валют

Знак	Прийняте скорочення	Назва	Описання
¤		Generic currency symbol	Знак, який відноситься до всіх валют
₴			Гривня України
\$	USD	US Dollar	Долар США
¢		Cent	Цент (сота частина долара)
₢			Міль (тисячна частина долара)
€	EUR	Euro	Євро (Європейська Співдружність)
ƒ	ECU	ECU	ЕКЮ (Європейська Співдружність)
£	GBP	Pound Sterling	Фунт стерлінгів
¥	JPY	Yen	Японська єна
₣	ITL	Italian Lira	Італійська ліра

Pts	ESP	Spanish Peseta	Іспанська песета
₣	FRF	French Franc	Французький франк
ƒ	NLG	Dutch Guilder	Голландський гульден
₹	INR	Indian Rupee	Індійська рупія
₧	BRR	Cruzeiro Real	Бразильське крузейро
₪	ILS	Shekel	Ізраїльський шекель
₮	MNT	Tugrik, Togrog	Монгольський тугрик
₩	KRW	Won, KPW	Корейська вона
₡	CRC	Colon	Колон (Коста-Рика, Сальвадор)
₦	NGN	Naira	Нігерійська наїра
₭	LAK	Kip	Лаоський кіп

ПОСТАНОВА ПРЕЗИДІЇ ВЕРХОВНОЇ РАДИ УКРАЇНИ

Про затвердження назви і характерних ознак грошової одиниці України

(Відомості Верховної Ради (ВВР), 1992, N 10, ст.146)

(Із змінами, внесеними згідно з Постановою ПВР N 91/96-ПВ від 12.02.96, ВВР, 1996, N 9, ст. 47)

Згідно з поданими пропозиціями Комісії Верховної Ради України з питань економічної реформи і управління народним господарством Президія Верховної Ради України постановляє:

1. Затвердити як грошову одиницю України гривню, яка після введення в обіг визначається єдиним законним платіжним засобом на території України.
 2. Погодитись з запропонованими принциповими характеристиками зовнішніх ознак гривні та її купюрною побудовою, які передбачають літографічне друкування витягу з тексту Акта проголошення незалежності України (1427-12), а також зображення на лицьовій стороні відповідної банкноти портретів видатних діячів історії та культури України:
 - банкнота вартістю одна гривня – портрет князя Володимира;
 - банкнота вартістю дві гривні – портрет князя Ярослава Мудрого;
 - банкнота вартістю десять гривень – портрет гетьмана Івана Мазепи;
 - банкнота вартістю двадцять гривень – портрет Івана Франка;
 - банкнота вартістю п'ятдесят гривень – портрет Михайла Грушевського;
 - банкнота вартістю сто гривень – портрет Тараса Шевченка.
- Резервні:
- банкнота вартістю п'ять гривень – портрет гетьмана Богдана Хмельницького;
 - банкнота вартістю двісті гривень – портрет Лесі Українки;
 - банкнота вартістю п'ятсот гривень – портрет Григорія Сковороди.

(Абзац перший пункту 2 із змінами, внесеними згідно з Постановою ПВР N 91/96-ПВ від 12.02.96)

Установити, що детальні ознаки купюр всіх вартостей, включаючи зображення на зворотній стороні, форму водяного знака та інших способів захисту, визначаються Національним банком України.

Надати право Голові Правління Національного банку України підписати до друку зразки банкнот, що відповідають вимогам пункту 2 цієї Постанови, безпосередньо в місці їх виготовлення згідно з умовами угоди.

Голова Верховної Ради України І.ПЛЮЩ м. Київ, 10 грудня 1991 року N 1952-ХІІ

НАВЧАЛЬНЕ ВИДАННЯ

Олександр Володимирович КОЛЕСНИКОВ
Дмитро Іванович БОЙКО
Олександра Олександрівна КОКОВІХІНА

ІСТОРІЯ ГРОШЕЙ ТА ФІНАНСІВ

2-е видання виправлене та доповнене

Навчальний посібник

Керівник видавничих проектів – Б. А. Сладкевич
Друкується в авторській редакції
Дизайн обкладинки – О. С. Молчанова

Підписано до друку 10.06.2008. Формат 60x84 1/16.
Друк офсетний. Гарнітура PetersburgС.
Умовн. друк. арк. 9.
Наклад 1000 прим.

Видавництво “Центр учбової літератури”
вул. Електриків, 23
м. Київ, 04176
тел./факс 425-01-34, тел. 451-65-95, 425-04-47, 425-20-63
8-800-501-68-00 (безкоштовно в межах України)
e-mail: office@uabook.com
сайт: WWW.CUL.COM.UA

Свідоцтво ДК №2458 від 30.03.2006